

ZDENKO VINSKI

O POSTOJANJU RADIONICA NAKITA STAROHRVATSKOG DOBA U SISKU

I

Osobiti geografski položaj grada Siska, smještenog na arealu omeđenom ušćem rijeka Kupe u Savu i Odre u Kupu, uvjetovao je kontinuitet naseljavanja od prehistorijskih vremena s utvrđenom ilirokeltskom Segestikom i čuvenom rimskom Siscijom dalje kroz srednji vijek. Valja istaknuti da Sisak predstavlja rijedak primjer naselja na panonskom tlu koje je do danas sačuvalo svoje ime kao toponim antičkog porijekla — to su historičari već odavna uočili¹ — ali urbani kontinuitet rimskoga grada Siscije nije stjecajem prilika ostao vizuelno odrediv, barem ne tako izrazito poput onoga u gradovima na jadranskoj obali (kao npr. Zadar, Trogir i dr.). Antička Siscija očuvala se relativno dugo u vrijeme seobe naroda u 5. i 6. stoljeću, sve dotle dok Sisciju nisu zauzeli Avari sa Slavenima, razorivši nesumnjivo taj grad u znatnoj mjeri. Ovaj se događaj zbio historijski neutvrđenog datuma \pm 600. godine, odnosno poslije pada Sirmija (582. godine) i prije pada Salone (614. godine). Historijski su izvori veoma škrti u odnosu na Sisciju, koja se spominje kao kasnoantički grad u vrijeme vladanja Ostrogota u četvrtom desetljeću 6. stoljeća (533. godine) posljednji put, a zatim izvori šute sve do trećeg desetljeća 9. stoljeća, kada se u franačkim analima navodi (822. godine) Siscija kao tvrđa panonsko-hrvatskog kneza Ljudevita Posavskog². Izvori dalje uporno šute čak do 13. stoljeća, kada se Sisak spominje u vezi sa zagrebačkom biskupijom, s kojom je povezan kroz srednji vijek³.

¹ F. Šišić, *Povijest Hrvata etc.* I, 1925, 279, 406, n. 12.

² A. Horvat, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 3, 1954, 93 sqq. Napominjemo da je u ovom autorovom radu pod naslovom »O Sisku u starohrvatsko doba« savjesno interpretirano sve što pružaju historijski izvori o ranosrednjovjekovnom Sisku, a također je prikupljen i opširno objašnjen pre-

težan dio dotad poznatih i dostupnih arheoloških slavenskih nalaza sa sisačkog tla, pa ćemo se češće pozivati na taj rad; u njemu nisu uzeti u obzir nalazi prije 9. i 10. st. iz Siska.

³ A. Horvat, o. c., 102—103; ime Sisak bilježilo se na varirane načine, cf. o. c., n. 59.

Rimski grad Siscija, premda još nedovoljno iskopavan⁴, ostavio je golemi fundus arheoloških nalaza, koji se ponajviše čuva u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu (dalje skraćeno AMZ); numizmatički je znamenita siscijska kovnica novaca, koja je funkcionirala do u kasno 4. stoljeće⁵, iako je u Sisciji kolao novac rimskog i barbarskog kova sve do justinijanske epohe 6. stoljeća⁶. Arheološki nalazi 5. do 6. stoljeća iz Siska, i to kasnoantički i barbarski, indiciraju nam očito, pogotovo oni koje je moguće jasno datirati, kontinuitet sve do dolaska Avara i Slavena u međuriječje Drave i Save. Od tih je ponajviše metalnih nalaza objavljen do sada samo jedan dio, pored veoma brojnih kasnoantičkih razlikuje se više ostrogotskih od pojedinih langobardskih itd⁷. Iz vremena razaranja Siscije oko 600. godine, tj. nakon prodora Avara i prvih početaka naseljavanja južnih Slavena, potječe nekoliko metalnih nalaza avarske pripadnosti, npr. dvije matrice za tiještenje ukrasa konjske orme (možda trag putujućih zlatara?)⁸ zatim spominjemo iz AMZ (sve neobjavljeno): niz trokrilnih strelica 7.—8. stoljeća i pojedine primjerke jezičaka i okova avarsko-slavenske kulture 8. stoljeća, te ostatke dijelova garnitura od nesačuvanih ostruga karolinškog tipa završnog 8. i 9. stoljeća (inače veoma brojno zastupanih u Dalmatinskoj Hrvatskoj); po svoj prilici su ovi posljednji nalazi iz vremena vladanja kneza Ljudevita Posavskog. Navedeni arheološki nalazi, doduše oskudni, upotpunjuju barem nešto malo prazninu u historijskim izvorima, jer indiciraju, pored grobnih ostataka germanskih i ranoavarskih, također trag uništenih grobova avarsko-slavenskih 8. stoljeća i staroslavenskih pod karolinškim utjecajem 9. stoljeća na sisačkom tlu, kakovi su u djelomično znatnijem broju poznati za taj posavski kraj samo s grobnih nalazišta iz okolice Zagreba⁹. Ti najsumarnije spomenuti sisački nalazi prethode kronološki onom arheološkom fundusu slavenske pripadnosti evidentno starohrvatskog

⁴ Današnji grad Sisak prostire se neposredno iznad rimskoga grada, što znatno otežava arheološka iskopavanja u većem opsegu. — I. Degmedžić, *Enzyklop. Handbuch z. Ur- u. Frühgesch. Europas II*, 1969, 1301.

⁵ A. Alföldi, *Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien etc.* 1, 1924, 72; 2, 1926, 58 (tj. do jeseni 388. g.). — M. R. Alföldi, *Jahrbuch f. Numismatik u. Geldgesch.* 13, 1963, 81 sqq.

⁶ Kao posljednji novci iz Siscije navode se istočnorimski solid Justinijana I i ostrogotska četvrtsilikva Teoderika Velikog: A. Alföldi, o. c., 1, 1924, 35. — F. Stefan, *Die Münzstätte Sirmium u. d. Ostgoten u. Gepiden etc.*, 1925, 2 sqq. — Međutim u Sisku je nađeno više primjeraka različitog novca barbarskog kova, nekoliko Teoderikovih i Atalarikovih, nadalje langobardska patvorina Justinijanova solida itd.; također postoje pojedini kasniji bizantski novci od 7. do 12. st., cf. D. M. Metcalf, *Hamburger Beiträge z. Numismatik* 14, 1960, 437—438, 441.

⁷ J. Brunšmid, *Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. VIII*, 1905, 212 sqq., fig. 32, 2, 4, 5, 9, 36. — N. Åberg, *Franken u. Westgoten etc.*, 1922, 241 sq., fig. 80. — Z. Vinski, *Arch. Jugoslavia I*, 1954, 74 sqq., fig. D. — Z. Vinski, *Wiener Schule d. Völkerkunde Festschrift etc.*, 1954, 564 sqq., fig. 1. — Z. Vinski, *Jahrbuch Röm. Germ. Zentralmus.* 4, 1957, 136 sqq., fig. 1, 2, 52, 47, 48. — J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien etc.*, 1962, 159, tab. 26, 4; 40, 9. — Z. Vinski, *Betrachtungen etc.*, *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, 1964, 107, fig. 23. — Z. Vinski, *Vjesnik AMZ III ser. 3*, 1968, 107, 144, tab. V, 11. — Sve cit. nalaze čuva AMZ.

⁸ Z. Vinski, *Opuscula Arch. III*, 1958, 17, 20, n. 126, tab. XVII, 1—3 (čuva AMZ).

⁹ To su groblja kasnog 8. st. Zagreb—Kruge i Velika Gorica, kao i ratnički grob ranog 9. st., s mačem karolinškog tipa, Zagreb—Podsused, cf. Z. Vinski, *Iz starog i novog Zagreba II*, 1960, 50 sqq., tab. 11—16.

doba iz Siska, poznatom već u stručnoj javnosti, pogotovo nakon njihova sintetskog vrednovanja prije petnaestak godina¹⁰.

Dosadašnji sisački arheološki nalazi starohrvatskog doba, većim dijelom slučajno nađeni (čuva ih AMZ), kratko rekapitulirano su ovi:

Pet kamenih ulomaka ukrašenih predromaničkom pletrenom ornamentikom, toliko čestom i karakterističnom za Dalmatinsku Hrvatsku, inače rijetkom u panonskoj regiji; među njima ističe se kao najveći ulomak pluteja (taj je pouzdano nađen u samom Sisku, dok se to za ostala četiri ulomka smatra vjerojatnim), koji dokazuje postojanje barem jedne kamenom zidane crkve s kamenim crkvenim namještajem u Sisku¹¹, nesumnjivo kao neposredni utjecaj iz Dalmatinske Hrvatske, s kojom su zapadni krajevi savsko-dravskog međuriječja bili povezani, ne samo crkvenim ustrojstvom nakon 900. godine već su od vladara Tomislava (910—928) dalje ti krajevi bili kroz 10. i 11. stoljeće u okviru starohrvatske države Trpimirovića¹². Za gradnju kamene crkve služilo je obilje kamene građe od ruševina rimske Siscije, kakovom se po svoj prilici koristio u ranom 9. stoljeću i knez Ljudevit Posavski za fortifikaciju Siska, nazvanog tada (822. godine) u franačkim analima doslovce: »... *Siscia civitate*«¹³.

Slavenski živalj ranosrednjovjekovnog Siska zorno dokazuju ostali arheološki nalazi (čuva ih AMZ), od kojih prvo navodimo keramiku. Karakteristična su dva dobro sačuvana primjerka tzv. slavenske gradišne keramike¹⁴, glinene posude jajolikog oblika s tipičnim ornamentom i znakovima na dnu, jedna je tipološki nešto ranija (9. stoljeće), dok je druga dotjeranija i izrađena, čini se, nešto kasnije (10. stoljeće). Pored toga nađeno je nekoliko ulomaka keramike¹⁵ uz nalaze naušnica bjelobrdske kulturne pripadnosti, o kojima će kasnije biti riječi.

Daleko je brojnije u Sisku zastupan metalni nakit pouzdano slavenske proizvodnje i upotrebe, većim dijelom iz uništenih grobova, ukupno ga do sada ima 32 primjerka (čuva ih AMZ). To je uglavnom ženski nakit, prvenstveno sljepočničarke i naušnice.

Valja upozoriti na onaj nakit koji nazivamo u užem smislu starohrvatskim, a to su 4 primjerka naušnica tipa s četiri jagode (1 od finog ukrašenog srebra, tab. I, 1; 1 od srebra, tab. I, 4; 2 od posrebrene bronce, tab. I, 2, 3) i par kvalitetno rađenih naušnica naroskanog tipa (od pozlaćene bronce, tab. II, 5, 6)¹⁶. Takve filigranskom tehnikom ukrašene naušnice imaju svoje radioničko središte nesumnjivo na području omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom, dakle na teritoriju hrvatske kneževine 9. stoljeća, gdje su bile u upotrebi veoma vjerojatno već u 9. stoljeću, a sigurno u 10. i 11. stoljeću, pa ih se u literaturi zato naziva

¹⁰ Vidi ovdje n. 2.

¹¹ A. Horvat, o. c., 97 sqq., fig. 3 (Sisak) i 2 (vjerojatno Sisak). — Cf. J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. XII, 1912, 132—133, 137, 138, fig. 791, 792, 793, 805, 806.

¹² F. Šišić, o. c., 404 sqq., 528 sq., 618.

¹³ A. Horvat, o. c., 94, n. 8—10, 95, 99. —

Cf. F. Rački, Documenta etc. MSHSM VII, 1877, 320—327.

¹⁴ Objavila A. Horvat, o. c., 102, n. 56, fig. 10, 11.

¹⁵ Objavila A. Horvat, o. c., 102, fig. 12.

¹⁶ Z. Vinski, Starohrvatska Prosvjeta ser. III, 1, 1949, 27, fig. 40—42, n. 4 (sa starijom lit). — A. Horvat, o. c., 101, fig. 6, 8, 9.

dalmatinsko-hrvatskom nakitnom skupinom¹⁷. Posebice je značajan izuzetno velik broj tog nakita, tj. znatna gustoća nalaza u Dalmatinskoj Hrvatskoj, koji po novijim statističkim zapažanjima dostiže približno barem 3000 primjeraka¹⁸. Prema svemu su starohrvatske naušnice nađene u Sisku importirane iz Dalmatinske Hrvatske tokom 10. i 11. stoljeća, kada je Sisak historijski potvrđen sastavni dio ranofeudalne države Trpimirovića.

Najbrojniji je među svim ranosrednjovjekovnim nalazima u Sisku nakit ~~tab. II, 1—4), ustanovljen položaj grobova do kasnoantičkog groblja, usred~~ od druge polovine 10. stoljeća do početka 12. stoljeća, s težištem u 11. stoljeću¹⁹. Većinom su to u literaturi već prikazani slučajni nalazi od bronce ili druge srodne legure, kojima nije sačuvan bliži lokalitet unutar Siska²⁰, dok je kasnije nađenom nakitu (3 naušnice grozdolikog tipa i 1 karičica sa »S« nastavkom, sve od srebra tab. II, 1—4), ustanovljen položaj grobova do kasnoantičkog groblja, usred grada Siska u Tomislavovoj ulici²¹. Svi ti nalazi pripadaju vremenski kasnijem 10. i 11. stoljeću, a ovo datiranje potvrđeno je grobnim nalazima obolusa srebrnog novca Arpadovića 11. stoljeća u Hrvatskoj u grobljima iz Bijelog Brda (ulica Venecija) i Svinjarevac²². Ostavimo li po strani prsten (tab. II, 13) i pojedine privjeske (tab. I, 14—16) bjelobrdske kulturne pripadnosti iz Siska, koji nisu za našu temu primarno zanimljivi, možemo sumarno spomenuti da su sisački nalazi karičica sa »S« nastavkom (tab. II, 4, 7—12) standardni oblici nakita bjelobrdske kulture^{22a}, kao i naušnice grozdolikog tipa (jedna je tipološki varirana s lunulom na proboj, tab. I, 11, analogna nekolicini primjeraka iz groblja Kloštar Podravski—Pijeski²³), tipične za ostavštinu panonskih Slavena. Sisačke brončane grozdolike naušnice (tab. I, 5—12) dijelom su prosječne po kvaliteti izradbe,

¹⁷ Lj. Karaman, Iz kolijevke hrv. prošlosti, 1930, 128 sqq. — Lj. Karaman, Vjesnik arh. hist. dalm. LI, 1936, 81 sqq. — Lj. Karaman, Iskopine društva Bihaća etc., Rad JAZU 268, umj. raz. 4, 1940, 33 sqq. — Lj. Karaman, Peristil I, 1954, 16 sqq. — Lj. Karaman, Starohrvatska Prosvjeta ser. III, 5, 1956, 129 sqq. — M. Čorović-Ljubinković, Arch. Jugoslavica III, 1959, 111 sqq. — Opsežnu lit. navodi D. Jelovina, Starohrvatska Prosvjeta ser. III, 8—9, 1963, 102, n. 5.

¹⁸ D. Jelovina, o. c., 116 sq. — Od 1963. g. na ovamo u znatnoj se mjeri povećao broj nalaza starohrvatskih naušnica.

¹⁹ Eponim toj kulturi potječe od nekropole u selu Bijelo Brdo, položaj ulica Venecija. Vidi lit. kako slijedi: J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. VII, 1903/4, 30 sqq. — J. Korošec, Staroslovenska grobišča etc., 1947, 113 sqq. — M. Čorović-Ljubinković, Starinar n. s. II, 1951, 32 sqq. — Z. Váňa, Slovenska Arch. II, 1954, 90 sqq. (s glavnom lit.). — Z. Vinski, Ljetopis JAZU 60, 1955, 238 sqq. — Lj. Karaman, Starohrvatska

Prosvjeta ser. III, 5, 1956, 132 sqq. — S. Ercegović, Starohrvatska Prosvjeta ser. III, 6, 1958, 165 sqq. — Z. Vinski, Enzyklop. Handbuch z. Ur- u. Frühgesch. Europas I, 1966, 122 sq.

²⁰ A. Horvat, o. c., 99, n. 37, 38, fig. 4. Ti su nalazi dospjeli odavna u AMZ kao dar sisačkog društva »Siscia« 1886. g. Sakupljeni su dakle u Sisku prije te godine.

²¹ Objavila A. Horvat, o. c., 100, n. 44, fig. 5. Nalaze čuva AMZ. — Položaj u Tomislavovoj ul. dodiruje kasnocarski dio velike rimske nekropole Siscije.

²² J. Brunšmid, o. c., 34, fig. 1; 87, 89, fig. 40.

^{22a} Tri primjerka »S« karičica manjeg promjera (tab. II, 4, 8—10) tipična su za bjelobrdsku kulturu, dok ostale tri »S« karičice većeg promjera (tab. II, 7, 11, 12) zapravo sličje više onima na predalpskom i jugoistočno-alpskom prostoru, tj. na susjednom području karantansko-ketlaške kulture.

²³ J. Brunšmid, o. c. 81, fig. 31, 2.

ok su spomenuti srebrni primjerci iz grobova u Tomislavovoj ulici (tab. II, 1—3) donekle pažljivije lijevani²⁴.

Među navedenim sisačkim naušnicama postoji i ulomak jednog neuglednog brončanog primjerka²⁵ (tab. I, 13), kojemu se u dosadašnjoj literaturi nije posvetila nikakva pažnja. Na njemu se zapravo može uočiti da je ulomak loše lijevane i u tom stanju odbačene krnje naušnice (tab. III, 8). Uz taj primjerak valja ovdje objaviti (također iz AMZ) još tri krnja brončana primjerka (tab. III, 5, 6, 7) nedovršenih brončanih naušnica iz Siska, bez podataka o mjestu i okolnostima nalaza, koji zorno predstavljaju neuspjelo lijevani i odbačeni nakit. Ove četiri loše lijevane i kao nedovršene odbačene krnje naušnice, naoko neugledne i veoma rustikalne, smatramo značajnima, jer dokazuju da su one na sisačkom tlu bile izrađivane, tj. očituju postojanje radionice slavenskih naušnica u samom Sisku.

U istočnom dijelu međuriječja omeđenom Savom i Dunavom evidentirali smo još na tri nalazišta pojedinačne slučajno nađene primjerke neuspjelo lijevanih, odnosno nedorađenih i krnjih naušnica bjelobrdske kulturne pripadnosti (čuva ih AMZ), i to s desne obale Dunava po jedan fragment neobjavljene naušnice iz Sotina (tab. III, 9)²⁶ i Novih Banovaca (tab. III, 10)^{26a}, dok treći fragment naušnice potječe s lijeve obale Save kod Sremske Mitrovice (tab. III, 11)²⁷. Ova tri nalaza indiciraju opravdanu pretpostavku o mogućoj lokalnoj radioničkoj izradbi slavenskih naušnica također na tlu Srijema. Signifikantna je pojava da su, pored Siscije, sva tri navedena srijemska lokaliteta poznata i kao manje ili više značajna antička arheološka nalazišta (*Cornacum*, *Burgenae* i *Sirmium*) u rimskoj provinciji Panoniji.

Valja podsjetiti ovom prilikom na to da se u arheološkoj literaturi ukazalo na dva zorna primjera u Hrvatskoj nađenih neuspjelo lijevanih i nedorađenih brončanih naušnica. Jedna potječe nesumnjivo s poznatog starohrvatskog groblja na Crkvini u Biskupiji (tab. III, 13) kod Knina, što za drugu nije zajamčeno (tab. III, 12), iako je sigurno nađena u okolini Knina²⁸, dakle na području Dalmatinske Hrvatske, gdje inače nisu lijevane naušnice, poput onih bjelobrdske kulture, česte ni uvriježene. Dok posljednji primjerak iz okoline Knina predstavlja naušnicu zvjezdolikog tipa²⁹, biskupijskoj je naušnici zbog znatne deformacije, tj. doista neuspjelog lijevanja, tip neodrediv, ali nije isključeno da se ipak radi o obliku starohrvatske naušnice. Valja imati u vidu da se tamo ponekad

²⁴ A. Horvat, o. c., 100, n. 47, 48. — Cf. Brunšmid, o. c., 85, fig. 38, 2, 3.

²⁵ A. Horvat, o. c., fig. 4 (predzadnji red desno zadnja).

²⁶ Neobjavljeni primjerak iz Sotina je od slabog srebra. Nalazište Sotin nije još u dovoljnoj mjeri istraženo.

^{26a} Neobjavljeni primjerak iz Novih Banovaca je od legure sa znatnim sadržajem olova. Nalazište Novi Banovci ponato je po brojnim nalazima iz ranoga srednjeg vijeka, uz ostalo i po ostacima groblja 10.—11. st.

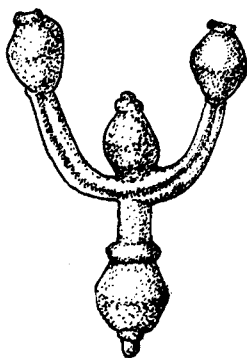
²⁷ Objavljeni primjerak iz Sremske Mitrovice je od legure sa znatnim sadržajem olova, za objavu cf. Z. Vinski, *Peristil* I, 1954, 205, fig. 5.

²⁸ S. Gunjača, *Mélanges Abramić* I, 1954/57, 234 sqq., tab. XXVI. — Za biskupijski primjerak cf. Z. Vinski, o. c., 205, fig. 12. — Obje naušnice čuva Muzej hrv. arheol. spomenika, Split.

²⁹ O naušnicama zvjezdolikog tipa generaliter cf. Z. Vinski, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 2, 1952, 39 sqq. — Z. Vinski, *Glasnik Zem. muz. n. s. X*, 1955, 231 sqq.

takav nakit izrađivao i u tehnici lijevanja, kao što to svjedoči u bronci lijevana starohrvatska naušnica (sl. a) iz Cetingrada³⁰ u kordunskom kraju, ispod Petrove gore, tj. na historijskoj međi Dalmatinske i Panonske Hrvatske. Svi navedeni primjerci naušnica odbačenih zbog neuspjelog lijevanja ukazuju na izradbu nakita na onom tlu gdje su i nađeni.

Veoma je rijedak nalaz do sada neobjavljenog kamenog kalupa (tab. III, 1—4), koji je nađen jaružanjem rijeke Kupe na pristaništu u Sisku 1912. godine (čuva ga AMZ). Kalup je od žućkastog vapnenca, dijelom oštećen; s jedne strane (tab. III, 5) jasno je uočljiva grozdolika naušnica urezana u kamen, a na suprotnoj strani kalupa (tab. III, 2, 4) nazire se urezani križ, od kojega je davnim

Sl. a, Cetingrad (mj. 1 : 1)

oštećenjem odlomljen znatan dio. Oblici nakita urezani u kamen predstavljaju negative za lijevanje naušnice i križa.

Na teritoriju Jugoslavije nisu do sada, koliko nam je poznato, ustanovljeni ranosrednjovjekovni kalupi za lijevanje nakita. Postoje doduše vremenski daleko mlađi kasnosrednjovjekovni zlatarski kalupi od tvrdoga kamena, ali s funkcijom matrice za otiskivanje limenih ukrasa, i to dva objavljena primjerka iz Zadra, evidentno anžuvinskog stilskog obilježja, tj. datirana u 14. stoljeće³¹, kao i tri neobjavljena manja primjerka, istovremena zadarskim, nađena u donjoj Podravini i na srijemskoj obali Dunava³². Kao suvremene paralele ovim kamenim matricama mogu se spomenuti brončani primjerci matrica iz Vršca³³ i Bačkog Monoštora³⁴. Navedeni nalazi nisu ni vremenski ni funkcionalno usporedivi sa sisačkim kalupom, iako ne isključujemo mogućnost da bi se ponegdje u muzejima

³⁰ Z. Vinski, Peristil I, 1954, 204, fig. 4. Čuva AMZ.

³¹ I. Petricioli, Radovi Fil. fak. Zadar 2, 1963, 141 sqq., fig. 2, tab. VI.

³² Panonski slučajni nalazi potječu iz Osijeka i susjednih Samatovaca, te iz Šarengrada na Dunavu, čuva AMZ.

³³ B. Milleker, Arch. Ért. ú. f. XVIII, 1898, 412. — J. Mihalik, Arch. Ért. ú. f. XIX, 1899, 34 sqq., fig. 1, 2.

³⁴ K. Gubitza, Arch. Ért. ú. f. XXXVI, 1916, 206 sqq., fig. 1—3.

Jugoslavije našao još po koji neobjavljeni nama nedostupan kameni srednjovjekovni kalup³⁵.

Iz mađarskog Potisja poznat nam je jedan nalaz ranosrednjovjekovnog kamenog kalupa, tj. negativ za izradbu naušnica avarsko-slavske kulture 8. stoljeća, kojoj pripada groblje Átokháza-Bilisics u predgrađu Szegeda³⁶. Taj je kalup, nađen u ženskom grobu, ujedno i najstariji nama poznati nalaz kamenog kalupa ranog srednjeg vijeka u Podunavlju, jer je sisački nalaz kalupa, sudeći po obliku usječene naušnice grozdolikog tipa, vjerojatno iz 11. stoljeća, o čemu će podrobnije biti riječi. U Slavena nisu uopće do sada sačuvani stariji kameni kalupi od 10—11. stoljeća, izuzevši spomenuti primjerak iz Potisja, kod kojeg nije pouzdano određivo da li je kalup bio u slavenskim rukama, jer je moguća pretpostavka da je izrađen od starosjedilačkog stanovništva ili da potječe iz jednog od urbanih naselja s nedalekog tla rimske provincije Panonije (npr. *Sopianae-Pécs*), a u njoj je kasnoantička obrtnička tradicija trajala za prvoga avarskog kaganata barem do u 7. stoljeće. Donekle slična pretpostavka ne bi se smjela isključiti ni povodom sisačkog kalupa, tim više jer je nađen ondje na rimskom provincijalnom tlu gdje je u kasnoantičko vrijeme obrtnička proizvodnja metalnih izrađevina bila izrazito jaka³⁷. U Slavena su kalupi za lijevanje zlatarskih proizvoda prvenstveno sačuvani u većim utvrđenim naseljima gradskog obilježja, u kojima su se njima tamošnji obrtnici služili. Za zapadne Slavena navodimo kao primjere glineni kalup 10.—11. stoljeća iz Poznańa, pa brončani kalup 11. stoljeća s Wawela u Krakóvu i kamene kalupe 10.—12. stoljeća s velikih gradišta Biskupin, Plock itd.³⁸ Kod istočnih Slavena pojavljuju se, nakon glinenih, kameni kalupi za lijevanje nakita od 11. stoljeća dalje u velikom broju, posebno u Kijevu³⁹. Spominjemo npr. iz Rusije tipičan, iako kasniji, nalaz nekoliko kamenih kalupa za lijevanje naušnica tipa s tri jagode, te privjesaka u obliku križa, medaljona i sl., ustanovljenih na okupu u djevojačkom grobu iz kurgana 13. stoljeća u Mitjaevskom okrugu središnje Rusije, na teritoriju istočnoslavenskog plemena Vjatiča⁴⁰. Ovi se nakitni oblici na kalupima Vjatiča, nota bene kasnijeg datuma, ne podudaraju ni u obliku

³⁵ Tako npr. posjeduje Gradski muzej u Senti navodno nekoliko srednjovjekovnih kalupa (podatak dugujem D. Dimitrijević, Zemun), koje nismo imali prilike upoznati, pa njih ne možemo opredijeliti.

³⁶ D. Csallány, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1957, 114 sqq., tab. XXVIII, 1 (datira groblje prekasno). — N. Fettich, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1963, 66 sqq., 87, fig. 3 (datira groblje pravilno u 8. st.).

³⁷ Antička Siscija imala je, pored čuvene rimske kovnice novca, dokazane radionice brončanog posuđa i drugih artefakata, npr. fibula itd., i to po svoj prilici uz obalu

rijeke Kupe, što dokazuje veoma brojnan samo dijelom poznat arheološki materijal sakupljen kroz niz desetljeća jaružanjem te rijeke; glavninu tog materijala čuva AMZ.

³⁸ J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, 1962, 253, n. 665, 667—669, fig. 221, 222.

³⁹ B. A. Ribakov, *Remeslo drevnei Rusi*, 1948, 260, 274, 278, fig. 58, 63. — W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośrediowieczna*, 1956, 180, fig. 131. — M. K. Karger, *Drevniji Kiev I*, 1958, 380 sqq., tab. XLV—LVII.

⁴⁰ B. A. Ribakov, o. c., 146 sq., n. 56, fig. 22.

križa s onim na sisačkom kalupu, kao što se, uostalom, ni jedan od prethodno navedenih kalupa sa slavenskih nalazišta ne može usporediti sa sisačkim, tj. s oblicima nakita uočljivih na sisačkom kalupu.

Prikaz križa (tab. III, 2, 4) urezan na jednoj plohi sisačkog kalupa, doduše u krnjem stanju, dopušta približnu tipološku atribuciju tzv. latinskom križu, s dijelom sačuvanim rubnim ornamentom i tragom nestalog ukrasa za imitiranje centralne ćelije. Sve to podsjeća na staru tradiciju metalnog krstolikog nakita udomaćenog u drugoj polovini 6. stoljeća i u ranijem 7. stoljeću, kao kršćanski simbol s funkcijom talismana, tj. prvenstveno ženskog nakita proizvedenog od romaniziranih i kristijaniziranih starosjedilaca na Balkanskom poluotoku i u drugim regijama istočnorimske, odnosno ranobizantske sfere. U opširnijoj raspravi⁴¹ nastojali smo nedavno pobliže objasniti te ne samo u domaćoj literaturi nezapažene probleme, s obzirom na radionička središta, ponajviše prema nizu nalazišta krstolikog nakita na jugoslavenskom teritoriju. Upozorili smo tada i na jedan neobjavljeni nalaz druge polovine 6. stoljeća, nesumnjivo iz uništenog ženskog groba u Sisciji, i to na kvalitetan primjerak srebrne krstolike fibule⁴², ali ona po svom obličju odudara od križa urezanog u sisački kalup, koji je formalno nešto bliži nekolicini primjeraka krstolikog nakita proizvedenog u zapadno-balkanskim radionicama s nalazišta u rimskoj provinciji Dalmaciji⁴³. Križevi kao grobna i naseobinska ostavština justinijanske i postjustinijanske epohe, dijelom i u germanskoj upotrebi tada isključivo u smislu pozajmice, korišteni su nesumnjivo i uz žensku nošnju starosjedilaca u funkciji fibula, privjesaka, aplika itd.; sve se to izrađivalo u lokalnim radionicama, bilo skromnije bilo kićenije, pretežno s glatkom poledinom. Taj se nakit proizvodio od metalnog lima u odgovarajućim tehnikama, a pri lijevanju po svoj prilici upotrebom jednodjelnog kalupa. Provalom Avara i kolonizacijom južnih Slavena oko i nakon 600. godine prekida se na panonskom i dalmatinskom provincijalnom tlu u znatnoj mjeri dotadašnji kasnoantički način života, jer je za prvoga avarskog kaganata proces razaranja pogotovo antičkih urbanih aglomeracija bio daleko intenzivniji i efikasniji u odnosu na razaranja prethodnog zbivanja tokom seobe naroda. Nismo ipak uvjereni u ispravnost uvriježene tzv. teorije o katastrofi — preuzete od historiografije 19. stoljeća — u smislu totalnog istrebljenja svega živog u rimskim provincijama, odnosno i u gradskim naseljima. U njima je, po našem mišljenju, preostalo starosjedilačko romanizirano i kristijanizirano stanovništvo nastavilo u daleko skromnijim prilikama kako-tako svojim načinom života, što vrijedi osobito za obrtničke radionice, nesumnjivo veoma cijenjene zbog niza proizvoda potrebnih barbarskim došljacima. Niz indicija ukazuje na to da je ta tradicija tinjala dalje i nakon prestanka avarske prevlasti, kada su kolonizirani Slaveni u stalnom dodiru i nužnoj simbiozi s ostacima romaniziranih starosjedilaca u više

⁴¹ Z. Vinski, Vjesnik AMZ III ser. 3, 1968, 103—151, 165 sq. (popis slikovnih priloga).

⁴² Sisačka fibula je u vidu tzv. grčkog križa s kasnoantičkim provincijalnim ukra-

som, cf. Z. Vinski, o. c., 107, 144, tab. V, 11.

⁴³ Z. Vinski, o. c., 108, 143, tab. V, 16; 106, 138, 151, tab. IV, 7.

U manje razorenim naseljima urbanog obilježja poprimili izvjesne elemente materijalne kulture evidentno kasnoantičkog porijekla, što se očituje i u zlatarskim proizvodima avarsko-slavenskog i kasnijeg feudalnog vremena u južnih Slavena. Tome su pogodovali latentni impulsi iz gradova pod vrhovništvom Bizanta, smještenih na obali Jadrana i u unutrašnjosti Balkana. Takva se zlatarska tradicija manifestira, iako u češće rustikalnom ruhu, na ukrasnim oblicima bjelobrdske kulturne pripadnosti, u kojima su djelomično došle ponovo do izražaja veoma stare provincijalno-rimske radioničke tradicije u vidu kontinuiteta⁴⁴, nezamislive bez postojanja preostalih romaniziranih starosjedilaca u dijelom razrušenim urbanim naseljima, tada već donekle asimiliranih sa koloniziranim slavenskim etnikom 10.—11. stoljeća, nadslojenog u Transdanubiji i ponegdje u Srijemu nadošlim ranoarpadovskim Mađarima. U Sisku bi se naročito trebalo uzeti u obzir trajanje kasnoantičke tradicije, moguće čak i kroz više stoljeća, u vidu iznesenih zapažanja, jer se može poći od opravdane pretpostavke preostalih romaniziranih starosjedilaca, asimiliranih doduše u starohrvatsko vrijeme s tamo naseljenim pokrštenim Slavenima. Kameni kalup s urezanim negativom križa (tab. III, 4), na kojemu se razabire trag znatno starije zlatarske tradicije, doista ne začuđuje da je izrađen baš na sisačkom tlu negdje oko godine 1000.

Valja upozoriti na činjenicu da se manji metalni križevi kao privjesci gotovo uvijek u rustikalnoj izradbi pojavljuju sporadično u inventaru ženskih i dječjih grobnih priloga bjelobrdske kulturne pripadnosti, ukazujući na početni stadij tek površno prihvaćenog kršćanstva u panonskih Slavena, sahranjenih u grobovima na redove po staroslavenskom poganskom načinu pokapanja. Svi su ti križići-privjesci lijevani ponajviše u jednodjelnom kalupu s glatkom poleđinom, a izuzetno i u dvodjelnom kalupu, s veoma skromnim ukrasom ili bez njega, ponegdje s primitivnim prikazom Kristova lika; u lokalnoj su izradbi oponašali bizantske križeve, odnosno i enkolpione. U Karpatskoj kotlini su oni rijetki, što je lako objašnjivo s obzirom na kristijanizaciju u ranoarpadovskoj Mađarskoj, započetu nakon godine 1000. za kralja Stjepana I (997—1038). U arheološkoj literaturi navode se s područja rasprostranjenosti bjelobrdske kulture izvan teritorija Jugoslavije ukupno četiri nalazišta 11. stoljeća⁴⁵; među njima se ovdje ograničavamo na najznačajnije smješteno u mađarskom Potisju, odakle spominjemo u dva ženska groba po jedan primjerak križića iz poznatog pretežno mađarskog

⁴⁴ N. Fettich, *Strena Arch. Tallgren*, 1945, 170—189. — K. Vinski-Gasparini, *Peristil I*, 1954, 125 sq. — Z. Vinski, *Mélanges Abramčić II*, 1954/57, 81. — Z. Vinski, *Ljetopis JAZU* 60, 1955, 247, 253. — S. Ercegović, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 6, 1958, 180.

⁴⁵ Glavne podatke prikupio je Z. Váňa, o. c., 60, i to: Szentés Szent László I (cf. ovdje n. 46 s pripadnim tekstom); Karász (županija Szabolcs) (cf. J. Hampel, *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*,

1907, 173); Arad Földvár (rumunjski Banat) (cf. J. Hampel, *Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn II*, 1905, 507, fig. D, 8); Szob I (županija Nógrád) (cf. J. Höllrigl, *Arch. Ért. ú. f. XLVI*, 1932/33, 94). — Groblje nalazišta Szob I ili Szob Vendelin istraživao je Gy. Török, objavivši sumaran izvještaj, gdje navodi jedan brončani križ-enkolpion iz groba 18 (Gy. Török, *Folia Arch. VIII*, 1956, 129 sq.), cf. ovdje n. 103 i 110.

groblja Szent László I⁴⁶ (županija Csongrád), datiranog u kasnije 11. stoljeće. U nama dostupnoj arheološkoj literaturi nismo naišli na dalje primjerke, iako bi ih očekivali prvenstveno u grobljima bjelobrdske kulturne pripadnosti 11. stoljeća na panonsko-provincijalnom tlu Transdanubije^{46a}. Naprotiv na južno-panonskom tlu Drave, Dunava i Save uočljivo je relativno više nalaza križeva-privjesaka u grobnim nalazištima izričito bjelobrdskog obilježja. Jedini do sada objavljeni primjerak je brončani križić s likom Krista (tab. IV, 1), koji potječe iz groblja na redove s lokaliteta Pijeski do Kloštra Podravskeg⁴⁷. Navodimo dalje još 6 neobjavljenih rustikalnih brončanih primjeraka (čuva ih AMZ), lijevanih ponajviše u jednodjelnim kalupima, od kojih su 3 dokazana kao grobni prilozi bjelobrdske kulturne pripadnosti, dok su ostala 3 pojedinačno nađeni uglavnom na nalazištima bjelobrdske kulture, kojoj ih vjerojatno valja pripisati. U velikoj nekropoli Vukovar—Lijeva bara ustanovili smo po jedan primjerak u dječjim grobovima 378 i 388, datiranim u 11. stoljeće, i to jedan križić (tab. IV, 2) također s Kristovim likom⁴⁸, te drugi (tab. IV, 3) veoma primitivan križić od olovne legure, bez lika i ukrasa⁴⁹. S najzapadnijeg nalazišta bjelobrdske kulture u Panonskoj Hrvatskoj, do sada neregistriranog u arheološkoj literaturi⁵⁰, u selu Velika Horvatska (općina Pregrada u Hrv. zagorju) ukazujemo na slabo lijevani križić (tab. IV, 4) nađen zajedno s jednom pomnijivo lijevanom naušnicom bjelobrdskog grozdolikog tipa (tab. IV, 10), a potječu iz uništenog ženskog groba 11. stoljeća⁵¹. Usprkos rustikalnom obilježju navedeni križić podsjeća na očitu stariju tradiciju kvalitetnije rađenih križića-privjesaka 7. stoljeća, poput primjerka u ženskom

⁴⁶ M. Szell, *Folia Arch.* III—IV, 1941, 234, tab. III, B, 4 (grob 26, križ s Kristovim likom s jedne strane, lijevan u jednodijelnom kalupu); 238, tab. VI, A, 4, 5 (grob 73, križ s prikazima Krista s obje strane, lijevan u dvodijelnom kalupu). — Cf. Z. Váňa, o. c., 60, tab. V, 46, 47.

^{46a} U prvom redu upozoravamo na golemu nekropolu Halimba—Cseres (županija Veszprem) s 932 groba (cf. monografiju Gy. Török, *Die Bewohner v. Halimba etc.*, *Arch. Hungar.* s. n. XXXIX, 1962. Autorovo namjerno prešućivanje Slavena korigirao je J. Filip, *Enzyklop. Handbuch z. Ur- u. Frühgesch. Europas I*, 1966, 453); nadalje nekropola Kérpuszta (županija Somogy) s 383 groba (J. Nemeskéri i P. Liptak i B. Szóke, *Acta Arch. Acad. Scient. Hungar.* III, 1953, 205—370); u županiji Baranya ukupno 760 grobova u 5 groblja: Ellend I i II, Vasas, Palotabozsok i Sellye (J. Dombay, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960, 135—157; 1961, 69—85. — A. Kiss, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967, 69—70); u baranjskoj županiji otkrivena je nedavno do sada najveća nekropola bjelobrdske kulture

u Mađarskoj od približno 1100 grobova, koja nije još objavljena, nalazište je Majs kod Mohača na Dunavu, ondje je ustanovljen barem jedan nalaz križića kao grobni prilog (za taj podatak se zahvaljujem A. Kiss, Pécs, koji je iskopavao ovu nekropolu).

⁴⁷ Grobna cjelina nije sačuvana u tom inače veoma karakterističnom groblju kasnijeg 10. i ranijeg 11. st., cf. J. Brunšmid, o. c., 83, fig. 31, 4.

⁴⁸ Z. Vinski, *Arch. Jugoslavica* III, 1959, 106 (grob 378).

⁴⁹ Z. Vinski, *ibidem* (grob 388).

⁵⁰ Vidi kartu rasprostranjenosti bjelobrdskih nalazišta u međuriječju Drave, Dunava i Save na zapad do rijeke Sutle: S. Ercegović, o. c., 180—184, prilog B. — Navedena karta rasprostranjenosti danas više nije potpuna, cf. ovdje tab. VIII.

⁵¹ Nalazište Velika Horvatska nije još arheološki istraženo. Odanle potječe također jedan brončani okov kasne avarsko-slavenske kulture tzv. stila Blatnica, dat. rano 9. st., nije objavljen, čuva ga AMZ.

grobu 37 potiskog nalazišta Szeged Deszk-G, datiranog u ranije 7. stoljeće, tj. u vrijeme prvoga avarskog kaganata⁵². Slijedeći primjerak je opet veoma primitivan (tab. IV, 5) pojedinačan nalaz iz Sremske Mitrovice, odakle smo spomenuli krnju neuspjelo lijevanu naušnicu (tab. III, 11)⁵³. Na arealu antičkog Sirmija naišlo se na više neobjavljenih nalaza⁵⁴ iz uništenih grobova bjelobrdske kulturne pripadnosti, kao i s nalazišta podunavskog rimskog utvrđenja *Burgenae*, tj. sadašnjih Novih Banovaca na Dunavu⁵⁵. Odanle upozoravamo na rijetku inačicu križića kombiniranog s privjeskom u obliku polumjeseca (tab. IV, 7); analogan također pojedinačan nalaz je primjerak (tab. IV, 6) bez sačuvanog lokaliteta sa susjednog gornjomezijskog tla u sjevernoj Srbiji. Motiv lunule, inače poznat ukrasni oblik u sklopu bjelobrdske kulture⁵⁶, sam je po sebi staro kasnoantičko kulturno dobro; po našem je mišljenju jednostavno rađena lunula u bjelobrdskom kulturnom inventaru⁵⁷ nastala prema tradiciji starosjedilačke rimsko-provincijalne obrtne proizvodnje, jer za ovako formuliranu tvrdnju postoje dovoljni arheološki argumenti baš sa značajnih panonskih nalazišta⁵⁸. Sva je prilika da su spomenuti primjerci privjesaka (tab. IV, 6, 7) lokalni proizvod 11. stoljeća. Singularan je krstoliki brončani artefakt iz Novih Banovaca (tab. IV, 8)⁵⁹, koji mimogred navodimo, jer ga nismo u stanju pobliže pouzdano determinirati, ali ne isključujemo mogućnost da bi ga se moglo pribrojiti uz ostale križeve-privjeske. Međutim do sada namjerno izostavljenu brončanu krstoliku apliku (tab. I, 17) nađenu u Sisku⁶⁰ valja izdvojiti kao arheološki nesiguran nalaz. U velikoj nekropoli Ptuj-grad, bjelobrdsko-ketlaške pripadnosti, ustanovljen je samo u jednom slučaju, i to u grobu djevojčice, brončani križić-privjesak⁶¹, koji se u obliku i stilu razlikuje

⁵² A. Alföldi, *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria*, Quaderni dell'Impero, Roma e le Provincie II, 1948, 20, n. 88, tab. II, 6. — Za arheološke značajke tzv. prvoga avarskog kaganata cf. Z. Vinski, *Opuscula Arch.* III, 1958, 13—55.

⁵³ Cf. ovdje n. 27.

⁵⁴ S. Ercegović, o. c., 183, no. 21.

⁵⁵ S. Ercegović, o. c., 182, no. 13.

⁵⁶ Z. Váňa, o. c., 58, 60, tab. V, 42—45. Autor je prikupio o lunulastim privjescima niz podataka s nalazišta u Karpatskoj kotlini, razlikujući kićenije i jednostavnije rađene stilske varijante tih ukrasnih oblika. U literaturi je uvriježeno mišljenje da su lunulasti oblici nakita importirani u panonsko Podunavlje iz Rusije (o. c., 60), što vrijedi prvenstveno za kićene primjerke (npr. J. Brunšmid, o. c., 51, fig. 2, 1 i 2).

⁵⁷ Npr.: Arad Földvár (J. Hampel, o. c., 507, fig. C, 6), Slavonski Brod (K. Vinski-Gasparini, o. c., 126, fig. 12 dolje) itd.

⁵⁸ *Intercisa* = Dunapentele, cf. M. Comşa, *Romanoslavica* XVI, 1968, 460, n. 1, fig. 6

(gore); *Siscia*, cf. K. Vinski-Gasparini, o. c., 126, fig. 11. — Usporedi nadalje lunulu iz groba 33 avarsko-slavenskog groblja 7. st. Bijelo Brdo—bajer, cf. F. Ivaniček, *Ljetopis JAZU* 55, 1949, 136, tab. XXVI, 45. — Pojavi lunulastih privjesaka 10. i 11. st. u Karpatskoj kotlini posvetio je, prikupivši doista opsežan materijal, posebnu studiju A. Kralovánszky, *Arch. Ért.* 86, 1959, 76—82, tab. XII—XVIII.

⁵⁹ Ovaj neobično rustikalan i masivno lijevan primjerak iz Novih Banovaca (čuva ga AMZ) ima na poleđini s donje strane masivnu veću petlju, ali mu funkcija nije pouzdano određiva.

⁶⁰ Vidi ovdje tab. I, 17. Cf. A. Horvat, o. c., fig. 4, zadnji red dolje desno (bez komentara autora). — M. Šeper, *Hrv. smotra* XII, 1944, tab. II, 18 (križ masivnih jednakih krakova, na poleđini pri vrhu svakog križa šiljak za apliciranje). — Izlučili smo nadalje 1 privjesak i 1 okov iz Siska, cf. A. Horvat, o. c., fig. 4, zadnji red lijevo i predzadnji red lijevo.

od sviju navedenih primjeraka, a po svoj prilici oponaša znatno stariju stilsku tradiciju kićenih bizantskih križeva 7. stoljeća⁶². U zapadnom dijelu savsko-dravskog međuriječja su križevi kao privjesci nađeni u grobljima 11. stoljeća samo u dva slučaja (Ptuj-grad i Velika Horvatska), dok su češći u Srijemu, kako to svjedoče ovdje objavljeni nalazi, pretežno s desne obale Dunava, kao npr. Vukovar itd. Dunavom uzvodno smještena je kod Mohača golema nekropola Majš⁶³ s u Transdanubiji rijetkim primjerkom, a Dunavom nizvodno naišlo se na još nekoliko pojedinačnih nalaza neobjavljenih križića s desne obale Dunava na arealu Viminacija, tj. oko Kostolca i Rama⁶⁴. Navedeni podaci i negativ križa na sisačkom kalupu (tab. III, 4) ukazuju na to da radionice križeva bjelobrdske kulturne pripadnosti valja lokalizirati u regije bliske neposrednijem utjecaju Bizanta, koji je u 11. stoljeću vladao Srijemom oko pet decenija (1018. do 1071. godine)⁶⁵, odnosno i ondje gdje je trajnije tinjala kasnoantička tradicija.

Jedinstven je nalaz sačuvanog negativa naušnice (tab. III, 1, 3) urezane na suprotnu plohu sisačkog kalupa, koji je plitak, jer de facto postoji u ovom slučaju samo jedna polovina iskonski dvodijelnog kamenog kalupa, odnosno jaružanjem rijeke Kupe nađena je samo polovina kalupa za lijevanje naušnice. Ona je na negativu približno potpuna, tj. oštećen je rub kalupa s rupom za ispupčenje jagode na završetku grozdolikog privjeska, a po svoj prilici se lijevao tekući metal kroz tu rupu u negativ. Urezana naušnica je grozdolika s četiri ispupčenja, kojima su se oponašale lijevane jagode, tj. na naušnici se usprkos njezinu rustikalnom obilježju ipak jasno razabiru glavne značajke osnovnog grozdolikog tipa. Odavna je poznato da su baš takve naušnice karakteristične prvenstveno za Slavene širom Karpatske kotline, odnosno panonskog Podunavlja 10.—12. stoljeća. To je područje rasprostranjenosti bjelobrdske kulture, koja se manifestira u grobljima na redove ponajviše 11. stoljeća, a panonski Slaveni kao njezini glavni nosioci bili su i tvorioci grozdolikih naušnica izrađivanih u nekoliko tipoloških

⁶¹ Grob 66: V. Skrabar, Zeitschrift d. histor. Ver. f. Steiermark VIII, 1910, 119 sq., tab. I, 11. — J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, 1947, 24 sq., fig. 25 (križ je ukrašen i ima proširene završetke krakova).

⁶² Pretpostavka o zapadnom porijeklu ovog križa (J. Korošec, o. c., 189 sq.) nije po našem mišljenju realna, jer križ podsjeća na starije oblike bizantskih križeva, koji su služili za uzor, npr. raskošni primjerak zlatnog križa u ranoavarskom grobu Puszta-Tóti (županija Fejér), cf. J. Hampel, o. c., III, tab. 266, 2. — A. Alföldi, o. c., 20, tab. I, 5. — Inače u grobljima bjelobrdske obilježja u Sloveniji nisu ustanovljeni križići kao grobni prilozi. — Poznato groblje Krungl (pokrajina Salzkammergut u Austriji) sadržava među nizom grobova karantansko-ketlaške kulturne pripadnosti u žen-

skom grobu 73 rijedak primjerak krstolike brončane fibule, cf. O. Fischbach, Arch. Ért. ú. f. XVII, 1897, 139, tab. III, 5. — Napominjemo da je u Dalmatinskoj Hrvatskoj nađen nedaleko od Trogira na starohrvatskom nalazištu u Bijaćima, uz crkvu sv. Marta (položaj nazvan Stombrate) u grobu 9. st. pored okova korica mača karolinškog tipa skroman križić-privjesak s grčkim natpisom Méter Theou, cf. N. Fetič, Emlékkönyv Szent István király etc. III, 1938, 514, 516, tab. XV, 10. i 9. — Cf. Lj. Karaman, Rad JAZU 268 umj. r. 4, 1940, 36 sq., fig. 31.

⁶³ Cf. ovdje bilješku 46a.

⁶⁴ Nalaze čuva Nar. muzej u Požarevcu (uvid dugujemo susretljivosti N. Pindića, Požarevac).

⁶⁵ F. Šišić, o. c., 481 sqq., 532.

varijanata gotovo uvijek u lijevanoj tehnici, prema osnovnom prototipu bizantskih grozdolikih naušnica⁶⁶. U literaturi bilo je već češće diskusije o tipološkim razlikama naušnica bjelobrdske kulture⁶⁷ a smatramo ovdje suvišnim rekapitulirati sve te stavove i ponovno ukazati na nekoliko razilaženja pri metodološkoj upotrebi tipološkog kriterija primijenjenog na slavenske naušnice bjelobrdske obličja; nije potrebno zadržati se na diferenciranju realnih tipoloških razlika tog nakita od onih koje nisu tipološki bitne, jer ovise često o kvaliteti izradbe negativa na kalupu, tj. o rutinskoj spretnosti izrađivača⁶⁸. Za ilustraciju navodimo nekoliko primjeraka karakterističnih grozdolikih naušnica bjelobrdske kulture iste tipološke varijante, koje se među sobom razlikuju samo kvalitativno, tj. u pomnivosti izradbe negativa kalupa za njihovo lijevanje. One potječu s nalazišta u međuriječju Drave, Dunava i Save (čuva ih AMZ): najbolje su one iz Bijelog Brda (ul. Venecija, grob 174) (tab. IV, 9)⁶⁹ i Velike Horvatske (tab. IV, 10)⁷⁰, prosječno su rađeni primjerci iz grobova u Pijeskima do Kloštra Podravskog (tab. IV, 11—13)⁷¹,

⁶⁶ Z. Váňa, o. c., 62 sqq. — Lj. Karaman, Starohrvatska Prosvjeta ser. III, 5, 1956, 132 sqq. — Valja imati na umu ovo: bizantski grozdoliki prototip naušnice bio je češće uzor oblikovanju slavenskih naušnica, npr. starohrvatskih filigranom ukrašenih naušnica tipa s 4 jagode (kao što su npr. primjerci iz Siska, tab. I, 1—4), a također i njima u osnovi tipološki srodnih primjeraka bjelobrdske kulturne pripadnosti. Oblik bizantskih grozdolikih naušnica trajao je niz stoljeća, što ilustrira grobni nalaz zlatnih primjeraka naušnica iz Trilja kod Sinja, datiran bizantskim solidom kasnog 8. st. i zlatni primjerci blaga iz Sofije, datiranog bizantskim novcem 11. st. (cf. L. Niederle, Rukovět slovan. arch., 1931, 139, fig. 50 i 51); zlatne luksuzno rađene bizantske grozdolike naušnice, poput navedenih primjeraka, služile su za uzor različitim lokalnim obrtnicima-zlatarima, koji su u lijevanoj tehnici u boljoj ili slabijoj izradbi oponašali grozdoliki tip za širu slavensku upotrebu.

⁶⁷ Cf. ovdje lit. navedenu u n. 19. — Uz nju upozorujemo na noviju opsežnu raspravu o utjecajima i importu velikomoravske materijalne kulture iz Moravske u susjedne zemlje, u kojoj se autor služi opširnom dokumentacijom, napose za nakit, cf. B. Doštal, Magna Moravia, Sbornik k 1100. výročí prichodu byzantske mise na Moravu, 1965, 376 sqq. Ta bi rasprava zaslužila de facto zaseban osvrt ili recenziju. Autor se, uz ostalo, bavio pitanjem bjelobrdske kulture (o. c., 401 sqq.), te objašnjava grozdolike

naušnice bjelobrdske pripadnosti kao sekundarni utjecaj velikomoravskog zlatarstva na panonskom tlu. Iako se ne bismo mogli složiti s nekoliko drugih autorovih tvrdnja, kojima on gotovo sav nakit 10.—11. st. u Slavena dovodi u vezu s velikomoravskim utjecajima, što nije tačno ni s obzirom na istočnoslavenski nakit — npr. za grozdolike srebrne naušnice volinjskog tipa, nastale u Kijevskoj Rusi u 10. st. i importirane u Karpatsku kotlinu oko i poslije godine 1000. — ni s obzirom na moravske uzore za dalmatinsko-hrvatske naušnice (autor je napose zastranio u slučaju triljskog nakita), valja istaknuti opravdanost njegovog argumentiranog gledišta o tipološkoj ovisnosti bjelobrdskih grozdolikih naušnica na panonskom tlu od velikomoravskih uzora i utjecaja. To vrijedi za naušnice tipološki analogne primjerku urezanom na sisačkom kalupu, inače veoma brojne u nekropolama, kao i za tipološku varijantu grozdolike naušnice s lunulom na proboj.

⁶⁸ Z. Vinski, Peristil I, 1954, 205.

⁶⁹ J. Brunšmid, o. c., 70 sq., fig. 6, 26.

⁷⁰ Naušnica (tab. IV, 10) je neobjavljena, pripadala je uništenom ženskom grobu zajedno s križićem (tab. IV, 4). Cf. ovdje n. 51.

⁷¹ J. Brunšmid, o. c., 81 sq., fig. 33, 3, 6 (autor ne reproducira sve naušnice tog groblja, već samo nekolicinu u tipološkom izboru). — Cf. Z. Vinski, Revue Archéologique I, 1, 1958, 44 sq., fig. 4 (reproducirane su gotovo sve grozdolike naušnice tog groblja).

a očito je rustikaln par iz Vukovara (Lijeva bara, grob 62) (tab. IV, 14, 15)⁷². Takva tipološka varijanta grozdolikih naušnica, na kojima je uočljivo oponašanje četiriju jagoda, lijevala se u sisačkom kalupu, a po stilskom obilježju negativa (tab. III, 3) razabire se da su se tim kalupom proizvodile naušnice slabije kvalitete izrazito rustikalnog biljega, približno kao što su navedeni primjerci (tab. IV, 14, 15) iz vukovarske nekropole^{72a}.

Napominjemo da našim izlaganjem nismo htjeli negirati postojanje nekoliko značajnih tipoloških varijanata grozdolikih naušnica bjelobrdске kulture, bez obzira na izvjesne tipološke inačice nastale zbog razlike u kvaliteti kalupa, tj. procesa lijevanja. Pored spomenute prvenstveno karakteristične tipološke varijante s parom imitiranih jagoda na karičici (tab. IV, 9—16) postoji i tipološka varijanta grozdolike naušnice s lunulom češće rađenom na proboj⁷³ ili ponekad s manjom lunulom iznad grozdolikog privjeska⁷⁴ ili s punom lunulom i s češerasto oblikovanim grozdolikim privjeskom⁷⁵. Uz ovu posljednju varijantu valja dodati lijevanu naušnicu s lunulom i zvjezdolikim privjeskom⁷⁶, koja je evidentni primjer kontinuiteta upotrebe lijevanih naušnica sa zvjezdolikim privjeskom od avarsko-slavenskog vremena 8. stoljeća, kada su se u podunavskim radionicama počele izrađivati oponašanjem luksuzno rađenih kićenih naušnica bizantskog porijekla⁷⁷. Valja istaći da su sve do sada navedene tipološke varijante naušnica bjelobrdске kulturne pripadnosti na panonskom tlu oponašanjem bizantskog prototipa zapravo objašnjive, barem znatnim dijelom, kao sekundarni utjecaj velikomoravskog zlatarstva u 10. stoljeću⁷⁸.

Preostaje još jedna značajna tipološka varijanta grozdolikih naušnica bjelobrdskog obilježja, koje imaju dva para imitiranih jagoda na karičici, tj. četiri zadebljanja što oponašaju granulirana koljenca (tab. II, 1—3, V, 5—8, 11—14). One su brojno zastupane u grobljima, a međusobno se razlikuju u kvaliteti izradbe; njih su također pokušali dovesti u vezu s djelovanjem velikomoravskog zlatarskog utjecaja⁷⁹, ali to gledište u cijelosti nije prihvatljivo, jer valja uzeti u obzir kao uzor naušnice importirane iz Kijevske Rusi. Samo pri grubo lijevanim izrazito rustikalnim grozdolikim naušnicama s po dva para zadebljanja na karičici moguće je eventualno računati i sa sekundarnim velikomoravskim utjecajem,

⁷² Z. Vinski, Arch. Jugoslavica III, 1959, 106, tab. XXXIX, 30.

^{72a} Zastupane su npr. u nekropolama Ptuj—grad, grobovi 77 i 193 (J. Korošec, Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu etc., 1950, fig. 9 i 49) i Prijedor—Gomjenica, grobovi 30 i 186 (N. Miletić, Glasnik Zem. muz. n. s. XXI—XXII, 1967, tab. XI i XXIX, 18).

⁷³ Npr. Pijeski do Kloštra Podravske (J. Brunšmid, o. c., 81, fig. 31, 2), Ptuj—grad, grob 64 (V. Skrabar, o. c., tab. I, 7), Prijedor—Gomjenica, grobovi 30 i 100 (N. Miletić, o. c., tab. XI i XIX).

⁷⁴ Npr. Ptuj—grad, grobovi 104 i 296 (J. Korošec, o. c., 66, fig. 19 i 95), Prijedor—

Gomjenica, grobovi 21 i 161 (N. Miletić, o. c., tab. XXIX, 17 i 21).

⁷⁵ Npr. Junuzovci kod Bosanske Gradiške (P. Korošec, Glasnik Zem. muz. LIV, 1942, fig. 7), Prijedor—Gomjenica, grob 184 (N. Miletić, o. c., tab. 31, 16).

⁷⁶ Ptuj—grad, grob 269 (J. Korošec, o. c., 67, fig. 9 i 87).

⁷⁷ Za diskusiju o tom za zlatarstvo zanimljivom fenomenu s glavnom lit. cf. Z. Vinski, Glasnik Zem. muz. n. s. X, 1956, 231—237.

⁷⁸ Cf. ovdje n. 67.

⁷⁹ B. Dostál, o. c., 379 sqq.

odnosno prototip im nije u užem smislu jasno odrediv. Takvi su slučajevi relativno česti u velikim grobljima bjelobrdske pripadnosti, i to prvenstveno u zapadnom dijelu međuriječja Drave i Save i u sjeverozapadnoj nizinskoj Bosni⁸⁰. Naušnice importirane iz Kijevske Rusi u Karpatsku kotlinu oko godine 1000, najočitije se manifestiraju kao raskošno rađene srebrne grozdolike filigranom i granulacijom ukrašene naušnice brojno zastupljene (s barem 10 primjeraka) u čuvenom blagu iz mjesta Tokaj (županija Borsod—Abauj—Zemplén) u gornjem Potisju (tab. VI, 1—10), datiranom bizantskim novcem 10. stoljeća, a zakopanom u početku 11. stoljeća⁸¹. Takve su naušnice u literaturi poznate pod nazivom naušnice tzv. volinjskog tipa s ishodišnim središtem u oblasti Volinije u zapadnoj Ukrajini⁸². Ovdje ne navodimo brojne podatke o njihovoj rasprostranjenosti u Ukrajini i u Poljskoj, ali napominjemo da se mogu slijediti u Karpatskoj kotlini u grobljima staromađarskog i mješanog mađarskog-starosjedilačko-slavenskog obilježja uglavnom na nalazištima u Potisju od južnih obronaka Karpata (uz današnju ukrajinsko-slovačku među) do jugoslavenskog Banata i jugoistočnog Srijema⁸³. One se pojavljuju također u Srbiji, ali su ondje u zatvorenim grobnim

⁸⁰ Npr. Ptuj—grad, grobovi 178, 183, 193, 204, 205, 230 (J. Korošec, o. c., fig. 42, 44, 49, 51, 52, 71), Prijedor—Gomjenica, grobovi 13, 44 i 125 (N. Miletić, o. c., tab. VIII i XXII), Vukovar—Lijeva bara, grob 440 (Z. Vinski, Arch. Jugoslavica III, 1959, 106, tab. XXXIX, 29).

⁸¹ B. Köver, Arch. Ért. ú. f. XVII, 1897, 236, fig. IV, 1—10. — J. Hampel, o. c. I, 841, II, 489 sqq., 492, fig. D, 1—8. — L. Niederle, o. c., 139, fig. 49 (donji red). — Z. Kádár, Slavica I, 1961, 197, tab. VIII. — Blago iz Tokaja je kompleksno po svojem sadržaju; sada se u Mađarskoj započela diskusija o raznorodnosti tog blaga i postavlja se pitanje da li se ono možda sastoji od dva pomiješana skupna nalaza? — Napomena u korekturi: Naknadno smo dobili uvid u rad P. Németh, Bemerkungen zur Auswertung d. sog. Schatzfundes von Tokaj, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969, 189—199; taj rad nismo u mogućnosti ovdje uzeti u obzir.

⁸² Zapravo je to tzv. druga varijanta volinjskog tipa naušnice (po klasifikaciji ruskih arheologa), cf. G. F. Korzuhina, Kratkie soobščeniya etc. XIII, 1946, 49. — M. K. Karger, o. c., 212. — Cf. naš izbor nalaza s lit. ovdje n. 101. — Djelomično je lit. prikupio B. Dostál, o. c., 378 (peti pasus).

⁸³ Upućujemo na citate o više nama poznatih nalazišta u Potisju kao i na pojedina

nalazišta u Transilvaniji, ovdje n. 103 i 102, te se ograničavamo samo na 2 nalazišta naušnica volinjskog tipa, i to jednu iz Novog Kneževca (nekada Török—Kanizsa u bivšoj županiji Torontal) u Banatu (tab. VI, 13) (J. Hampel, Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 1907, 150, tab. 38, 6) i drugu s lokaliteta Velika Humka kod Batajnice u jugoistočnom Srijemu; ondje je istraženo groblje od 102 groba, dijelom donekle bjelobrdske pripadnosti, dijelom s evidentno staromađarskim konjaničkim grobovima (nota bene jedinstvenom pojavom u međuriječju Drave, Dunava i Save), popraćeno priložima, u ženskom grobu, novca Arpadovića prve polovine 11. st., ali se zbog historijske situacije u Srijemu tokom 11. st. (Srijem je do 1018. g. pod Bugarima, od 1018. g. do 1071. g. pod Bizantinima, a tek od 1071. g. dolazi pod vlast Mađara, cf. F. Šišić, o. c., 481, 532) groblje mora datirati u kasnije 11. st.; naušnica iz ženskog groba 11 (tab. V, 1) luksuzno je rađen primjerak volinjskog tipa i veoma je vjerojatno importirana, nju je reproducirala D. Milošević, Zbornik Nar. muz. Beograd III, 1962, 157, tab. II, gore sredina. Ovo groblje nije još objavljeno, a za navedene podatke zahvaljujemo se D. Dimitrijević, Zemun. O iskopavanju vidi kratak prethodni izvještaj: J. Kovačević i D. Dimitrijević, Arh. pregled 1, 1959, 151—153.

cjelinama datirane u kasnije vrijeme, pa ostavljamo te nalaze po strani⁸⁴. U međuriječju Drave, Dunava i Save arheološka je slika o naušnicama volinjskog tipa drugačija od one u Potisju, ali se ograničavamo samo na najsumarniju skicu, jer svi odgovarajući nalazi nisu objavljeni. Raskošno rađeni primjerci naušnica volinjskog tipa veoma su rijetki, po našoj evidenciji postoji još tri do sada neobjavljene srebrne naušnice samo sa srijemskih nalazišta^{84a}. Pored njih poznato je nekoliko nešto jednostavnijih srebrnih primjeraka volinjskog tipa, kao i više njih od lijevanog srebra rađenih po uzoru na volinjski tip, npr. spominjane naušnice Sisak—Tomislavova ul. (tab. II, 1—3)⁸⁵. Lokalnu izradbu takvih naušnica indicira navedena loše lijevana nedovršena naušnica iz Srijemske Mitrovice (tab. III, 11)⁸⁶, koja oponaša volinjski tip. Razmotrimo li sve objavljene naušnice⁸⁷, kao i neobjavljene naušnice tog tipološkog obilježja, možemo prema našoj evidenciji ustanoviti u međuriječju Drave, Dunava i Save na zapad do Sutle statistički 11 primjeraka naušnica volinjskog tipa, od kojih su samo 3 primjerka doista raskošno rađeni (tab. V, 1, 2, 3), odnosno prvenstveno njih smatramo izrazitim primjercima volinjskog tipa i veoma vjerojatno su one import iz Kijevske Rusi⁸⁸. Dvostruko brojnije zastupljene su lijevane naušnice proizvedene po uzoru na volinjski tip, tj. ima ukupno od takvih naušnica 21 primjerak, a od njih je približno polovina tipološki sličnija svom uzoru i kvalitativno bolje izradbe⁸⁹, za

⁸⁴ Takve raskošno rađene srebrne naušnice datirane su kao grobni nalaz priloženim novcem u 12. st., npr. grob 6 u Lešju kod Paracina (D. Milošević, o. c., 143, 152, 155, tab. I, sredina). Pored nekoliko pojedinačnih nalaza na desnoj obali Dunava (navodi ih S. Pavlović, Starinar n. s. XVII, 1966, 146, n. 12 i 13, tab. IV, 1) u Srbiji i primjerka iz groblja Doničko brdo (grob 37), datiranog od 1200. g. dalje (cf. D. Petrović, Starinar n. s. XIII—XIV, 1962—63, 285, 289, fig. 28, 3), ističu se više neobjavljenih naušnica tog tipa nađenih u Nišu (objavljen je samo 1 primjerak, cf. M. Ljubinković-Čorović, o. c., 45, n. 216, fig. 8, 1). Postavlja se pitanje da li se ovdje na nalazištima u Srbiji ne radi o konvergentnoj pojavi srebrnih naušnica možda iz radionica negdje na Balkanskom poluotoku pod neposrednim utjecajem Bizanta? — Cf. ovdje dodatne napomene n. 166.

^{84a} To su slučajni nalazi od srebra, kako slijede: Vukovar—Lijeva bara (vinograd A. Srnić) iz uništenog groba sačuvan privjesak naušnice (tab. V, 2); Surduk iz uništenog groba zajedno sa srebrnom »S« karičicom sačuvan privjesak naušnice (tab. V, 3); Sremska Mitrovica iz uništenog groba

fragmentirana naušnica (tab. V, 4). Sve tri naušnice čuva AMZ.

⁸⁵ Cf. ovdje n. 21 (tri naušnice).

⁸⁶ Cf. ovdje n. 27 s pripadajućim tekstom (jedna naušnica).

⁸⁷ Pored naušnica navedenih u n. 85 i 86 objavljene su ostale kako slijede: Kloštar Podravski—Pijeski, 2 para pravih i 3 kom. lijevanih (J. Brunšmid, o. c., 81 s., fig. 33, 1—2, 4—5); Veliki Bukovec 2 para lijevanih (J. Brunšmid, o. c., 85, fig. 38, 1, 2); Bijelo Brdo—ul. Venecija, grob 225 1 kom. (S. Ercegović, o. c., 168, 172, fig. 21); Vukovar—Lijeva bara, grob 66 i 426 1 kom. i 1 par (Z. Vinski, o. c., 103, tab. XXXIX, 31, 28); Mrsunjski lug 1 kom. (Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, Gradište u Mrsunjskom lugu, 1950, 18); Popovec—Bregi, 1 kom. veoma rustikalan (S. Ercegović, Arh. pregled 1, 1959, 105 sq., 107 fig.).

⁸⁸ To vrijedi npr. za naušnicu Batajnica—Velika Humka, grob 11 (tab. V, 1), analogno i za naušnicu iz Novog Kneževca u Potisju (tab. VI, 13), cf. poblize ovdje n. 83.

⁸⁹ Npr. naušnice Sisak—Tomislavova ul. (tab. II, 1—3) ili parovi naušnica iz Velikog Bukovca (tab. V, 11, 12), cf. ovdje n. 21, 87.

razliku od rustikalnih preostalih desetak naušnica⁹⁰. Rustikalni su primjerci ove tipološke varijante dakako i inače na teritoriju Jugoslavije brojniji, pogotovo u velikoj nekropoli Ptuj-grad⁹¹. U grobljima bjelobrdske kulture u sjevernoj Sloveniji (tab. V, 5—7) i u nizinskoj sjeverozapadnoj Bosni (npr. tab. V, 8) prave naušnice volinjskog tipa zapravo nisu evidentirane, pa ni lijevani kvalitetni primjerci rađeni po neposrednom uzoru na volinjski tip, kao što ih npr. u savsko-dravskom međuriječju susrećemo u groblju Pijeski do Kloštra Podravskeg⁹², te najzapadnije u Podravini u Velikom Bukovcu (tab. V, 11, 12) i u Posavini u Sisaku—Tomislavova ul.⁹³ (tab. II, 1—3).

II

Valja upozoriti na u jugoslavenskoj arheološkoj literaturi neprimijećeno stajalište jednog dijela novije arheološke literature u Mađarskoj, kojim se nastoji što veći dio grobne ostavštine 10. i 11. stoljeća u Karpatskoj kotlini pripisati isključivo staromađarskom etnikonu, dok se starosjedilačkom, pretežno slavenskom stanovništvu panonskog Podunavlja negira postojanje njihova stvaranja materijalne kulture, kako se to razabire u propagiranoj »sociološkoj« konstrukciji kulturne diferencijacije grobne ostavštine 10.—11. stoljeća u Karpatskoj kotlini: staromađarski vladajući »otmjeni« sloj predstavljaju prvenstveno konjanički grobovi s bogatim priložima, a staromađarski sloj »običnog« puka, tj. rano-arpadovsko mađarsko žiteljstvo manifestira se, navodno, u grobljima na redove, koja po njihovom inventaru identificiraju s nalazima bjelobrdske kulturne pripadnosti; starosjedilačko, pretežno slavensko, stanovništvo se po spomenutoj »sociološkoj« konstrukciji ne bi moglo arheološki bliže odrediti, dok se sâm pojam bjelobrdske kulture smatra zastarjelim i netačnim, barem prema tvrdnji nekolicine mađarskih arheologa, koji preporučuju ukidanje tog pojma⁹⁴. Suvišno je, po našem mišljenju, upuštati se ovdje u polemičku diskusiju s predstavnicima takvih tvrdnja, jer su one plod preživjele »velikomađarske fascinacije«, tj. anahronizma aktuelnog u 19. stoljeću. Samo se po sebi razumije da predstavnici navedenog gledišta nastoje latentnom maštovitošću oko toga povisiti u najvećoj mjeri broj elemenata materijalne kulture što su ih donijela sa sobom staromađarska plemena iz Ukrajine — preko Etelköza na donjem Dnjestru — gdje su boravila prije dolaska kroz Verecki klanac u Karpatsku kotlinu oko 900. godine⁹⁵. To se pouzdano može dokazati za poznate i tipične ukrasne okove torba konjanika i srebrne garniture tzv. levedijskog stila u muškim i ženskim konjaničkim grobovima 10. stoljeća, češće praćenim importiranim arapskim novcem (dirhe-

⁹⁰ Npr. naušnice Popovec—Bregi (cf. ovdje n. 87) i Vukovar—Lijeva bara, grob 440 (cf. ovdje n. 80).

⁹¹ Cf. ovdje n. 80.

⁹² Cf. ovdje n. 87.

⁹³ Cf. ovdje n. 87 i 21.

⁹⁴ B. Szőke, Arch. Ért. 86, 1, 1959, 32—47.
— B. Szőke, Régészeti Tanulmányok I etc.,

1962, 9—102. — Gy. Török, o. c., 63, 64, 115.
— I. Dienes, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964/65, 84 sqq.

⁹⁵ Kroz Verecki klanac u Karpatima stigla su staromađarska plemena u Karpatsku kotlinu 895., odnosno 896. g. i idućih godina, cf. F. Šišić, o. c., 402, n. 3.

mima) do oko 950. godine, a svakako i za naušnice tzv. saltovskog tipa⁹⁶, karakteristične za staromađarska pretežno konjanička groblja 10. stoljeća u sjevernoj i istočnoj Mađarskoj, uključivši Potisje⁹⁷. Valja upozoriti na važnu činjenicu da su staromađarska konjanička groblja česta samo u sjevernom dijelu Karpatske kotline, pored gornjeg Potisja u sjevernoj Transdanubiji, kao i u južnoj, tj. nizinskoj Slovačkoj, a to je historijski objašnjivo mađarskim vojnim pohodima na Velikomoravsku državu u ranom 10. stoljeću. Međutim, u južnom su dijelu Karpatske kotline staromađarska konjanička groblja relativno veoma rijetka, u Transdanubiji južno od Blatnog jezera ih gotovo i nema⁹⁸. Nadalje je veoma značajna činjenica da se u Potisju nalazišta s naušnicama saltovskog tipa nikada ne pokrivaju s nalazištima naušnica volinjskog tipa, što je razumljivo s obzirom na kronološku razliku od pola stoljeća. Naušnice volinjskog tipa nisu inače u Transdanubiji zastupljene⁹⁹. Sljedbenici navedene »sociološke« konstrukcije u mađarskoj arheološkoj literaturi skloni su mišljenju da su staromađarska plemena donijela sa sobom u Karpatsku kotlinu, uz ostalo, također i naušnice volinjskog tipa, obrazlažući to pojavom takvih luksuznih naušnica u staromađarskim grobovima u Potisju, te napose tu pretpostavku primjenjuju za odgovarajuće primjerke (tab. VI, 1—10) u blagu iz Tokaja¹⁰⁰. Kronološka potvrda za tu pretpo-

⁹⁶ Z. Váňa, o. c., 64, tab. IV, 25. — Za nalazišta Verhne Saltovo (kod Harkova, Ukrajina) cf. N. Fettich, *A honfoglaló...*, Arch. Hungar. XXI, 1937, tab. XVI, 20. — Naušnice saltovskog tipa zajednički su staromađarski i kazarski nakit, cf. M. I. Artamanov, *Istoriya Chazar*, 1962, 263.

⁹⁷ Odanle nam je poznato barem 9 značajnih staromađarskih grobnih nalazišta s naušnicama saltovskog tipa, što ih ovdje поближе ne specificiramo, a iz jugoslavenskog Banata još 2 nalazišta: Rabe i Banatsko Arandelovo. Ograničavamo se navesti kao paradigmu staromađarsko groblje Kenézlő, datirano oko 950. g., cf. N. Fettich, Arch. Ért. ú. f. XLV, 1931, 78 sq.

⁹⁸ Po koncepciji pokojnog B. Szóke-a (Arch. Ért. 86, 1, 1959, 32—47) i njegovih sljedbenika gotovo se i ne žele diferencirati bitne razlike između sjevernog dijela Panonske nizine (s nizinskom Slovačkom) i južnog dijela Panonske nizine, možda i zato što je Szóke bliže poznao samo sjeverne krajeve Karpatske kotline, primijevivši svoju »sociološku« shemu simplicistički i na južne krajeve Panonske nizine, uključivši također međuriječje Drave, Dunava i Save, koje je skrajnje površno i tendenciozno prikazao. Postumno izdan katastar grobnih nalazišta 10. i 11. st. u Karpatskoj kotlini (Régészeti Tanulmányok II

etc. 1962, 7—85) registrirao je s teritorija Jugoslavije ukupno samo 11 grobnih nalazišta, i to 1962. g., tj. 4 godine nakon 1958. g. publicirane karte nalazišta bjelobrdске kulture (cf. S. Ercegović, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 6, 1958, 181—184, prilog B) s tada registriranim barem trostruko većim brojem nalazišta. Citirani popis s kartom S. Ercegović je sada nakon 10 godina ponešto zastario, jer je broj evidentiranih nalazišta bjelobrdске kulture (izvan Bačke i Banata) u Hrvatskoj, sjeverozapadnoj Bosni i Sloveniji barem 4 puta veći od onog što ga je registrirala karta u Régészeti Tanulmányok II, 1962. Vidi kartu rasprostranjenosti ovdje na tabli VIII.

⁹⁹ Ova se tvrdnja ne odnosi na golemu još neobjavlјenu nekropolu Majs kod Mohača, jer nam točni podaci u njoj nisu dostupni; cf. ovdje n. 46a.

¹⁰⁰ B. Szóke, Arch. Ért. 86, I, 1959, 40. — U novijoj mađarskoj literaturi nismo primijetili nikakva druga mišljenja, koja bi ovu u stvari zamagljenu pretpostavku poduprla određenijim argumentima ili pak nju korigirala. — U postumnoj publikaciji istog autora Régészeti Tanulmányok I etc., 1962, 45—47, popisan je veći broj naušnica volinjskog tipa, s dijelom netočnim podacima i pogrešnim citatima nalaza u Jugo-

stavku doista je teško određiva, jer su naušnice volinjskog tipa u njihovu matičnom području u zapadnoj Ukrajini dokazane ne prije sredine i druge polovine 10. stoljeća¹⁰¹. Istovremeni su nalazi raskošnih naušnica volinjskog tipa u Transilvaniji¹⁰², i to nešto stariji od nalaza naušnica tog tipa u Potisju, gdje se uglavnom nalazišta s naušnicama volinjskog tipa vremenski najranije podudaraju sa spominjanim blagom iz Tokaja¹⁰³. Napominjemo i to da se u Slovačkoj očigledno

slaviji, ali je i ondje ishodišni problem ostao nejasan u vidu zamagljene autorove pretpostavke.

¹⁰¹ Ograničavamo se na nekoliko paradigma: Kopijevka (u bazenu Južnog Buga), blago s 27 naušnica dat. dirhemima 10. st. (tab. VII, 1, 2) (H. Linka-Geppener, *Arheologija* 2, 1948, 182—190, tab. I—V. — G. F. Korzuhina, *Russkie kladi IX—XIII vv.*, 1954, 84); Jurkovci (isto područje), blago sa 6 naušnica dat. kao prethodno (tab. VII, 3, 4) (G. F. Korzuhina, o. c., 84, tab. VI, 6—11, 18); Červone (isto područje), blago u gradištu s 5 naušnica dat. kao prethodno (P. J. Havljuk, *Slovjano-ruski starožitnosti*, 1969, 163 sq., fig. 8); Jekimauci (moldavsko Podnjestrovlje), blago u gradištu s 30 naušnica uz zlatarski alat etc., dat. kao prethodno (tab. VII, 7, 8) (G. F. Fjodorov, *Kratkije Soobščenija etc.* 50, 1953, 104 sq., 110, 123, fig. 48, 2); Peresopnica (volinjska oblast), više naušnica i zlatarski alat u grobovima 10. st. (tab. VII, 9) (E. N. Meljnik, *Trudi XI arheol. sezda etc. I*, 1901, 535 sq., 540 sq., tab. VI, 10, VIII. — G. F. Korzuhina, o. c., 73, fig. 15); Borševka (volinjska oblast), blago sa 7 naušnica dat. kao prethodna (A. S. Guščin, *Pamjatniki hudož. remesla etc.*, 1936, tab. XI. — G. F. Korzuhina, o. c., 85); Kijev—ulica Frunze, par naušnica u grobu 124 dat. biz. novcem oko sredine 10. st. (L. A. Golubeva, *Kijevskij nekropol*, *Mat. issl. arh. SSSR* 11, 1949, 106 sq., fig. 2. — M. K. Karger, o. c., 208 sq., 570, tab. XXVIII i fig. 45); Denis Perejaslavski (poltavska oblast), blago s 5 naušnica dat. novcem u ranije 11. st. (tab. VII, 5, 6) (G. F. Korzuhina, o. c., 85, tab. VIII). — U Maloj Poljskoj ističe se blago Zawada Lanckorońska sa 6 naušnica dat. oko g. 1000. (tab. VII, 10, 11) (J. Ramka, *Wiadom. arch.* XIII, 1935, 95 sq., tab. XVI. — A. Žaki, *Acta arch. Carpathica* III, 1961, 219—264, dat. blago za cca 100 godina ranije od spomenutih iz Ukrajine). — Naušnice volinj-

skog tipa mogu se slijediti u brojnim skupnim nalazima blaga sječenog srebra datiranih u kasno 10. st. i češće u ranije 11. st., i to u 7 blaga na tlu Velike Poljske, u 2 blaga na tlu Mazovije i u 2 blaga na tlu Pomeranije, koja su nam poznata iz poljske arheološke literature, navodimo ih poimence ovdje u n. 126.

¹⁰² Najstariji je poznati staromađarski ženski grob otkriven u gradu Cluj—ul. Doštojevskog (cf. K. Horedt, *Istoria Romîniei I*, 1960, 770—772, fig. 190. — Gy. László, *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*, 1943, tab. VIII, 1, 2), nadalje s nalazišta Blandiana B, na rijeci Mureš, ženski grob 10. st. (K. Horedt, *Dacia n. s. X*, 1966, 276, 288, fig. 18, 1, 3). Ti primjerci naušnica nisu vjerojatno doprli na transilvansko tlo zaobilaznim putem preko Potisja, već možda drugim bližim putem preko Dnjestra (pod-sjećamo na značajno nalazište Jekimauci u Podnjestrovlju, cf. ovdje n. 101). Manja staromađarska skupina doprla je preko Vlaške nizine u Transilvaniju, neovisno od glavine staromađarskih plemena, a tu je skupinu uspio tek Stjepan I (997—1038) podvrgnuti postepeno pod ovisnost vlasti Arpađovića.

¹⁰³ Za blago iz Tokaja cf. ovdje n. 81 s pripadnim tekstom. — Navodimo sumaran izbor nalazišta u Potisju s naušnicama volinjskog tipa: Kevešd (ČSSR), cf. G. Supka, *Arch. Anzeiger I*, 1915, 44 sq., fig. 19; Užgorod (Potkarpatska Ukrajina), cf. Gy. László, o. c., 103, tab. XXVII, 3; Szabolcs (županija ista), cf. L. Kiss, *Dolgozatok IX—X*, 1933/34, 217, tab. LXI, 4; Nyiregyháza (županija Szabolcs), cf. L. Kiss, o. c., 219, tab. LXV, 7; Tiszabercel (županija Szabolcs), cf. L. Kiss, *Dolgozatok XIII*, 1937, tab. XXII, 8 (naušnica lijevana); Szentés Szent László I (županija Csongrád), cf. M. Szell, o. c., 238, tab. V B, 11, 15; Malajdok—Tápé (županija Csongrád), cf. M. Szell, *Dolgozatok XIX*, 1943, 177, tab. LVIII, 33, 34 (naušnice su

brojni tragovi boravka Mađara u 10. stoljeću zrcale u malim staromađarskim grobljima; ondje se ustanovilo u kompleksnim mađarsko-slavenskim grobljima u dva slučaja u staromađarskim ženskim grobovima 10. stoljeća¹⁰⁴ upotrebu srebrnih grozdolikih naušnica (tab. VII, 12), ali one nisu volinjskog tipa već su s njima samo donekle tipološki srodne (po osnovnom bizantskom prototipu) i zlatarski su proizvodi moravskih radionica, koji su došli u mađarsku upotrebu nakon razaranja Velikomoravske države.

Nalazišta s naušnicama volinjskog tipa u Potisju valja dijelom datirati u rano 11. stoljeće i pretežno u 11. stoljeće, tj. uglavnom su donekle istovremena s blagom iz Tokaja¹⁰⁵, kao značajnim kronološkim uporištem, odnosno podudaraju se u historijskoj perspektivi s vremenom vladanja kralja Stjepana I (997—1038) i njegovih nasljednika. U više mahova pojavljuju se naušnice volinjskog tipa u grobljima srednjeg Potisja združeni također s oblicima nakita bjelobrdske kulture¹⁰⁶. Sva je prilika da su ta groblja barem dijelom miješana mađarska i strosjedilačko-slavenska, iako su pojedina među njima izrazitije mađarska, što treba od slučaja do slučaja pri svakom groblju posebno razmotriti. Staromađarski pogrebni običaj sahrane konjanika, isprva muškog i ženskog spola, s jahaćim rekvizitima, te priloženom konjskom glavom i gdjekad konjskim nogama, prvenstveno je karakterističan, kao što je dobro poznato, za 10. stoljeće Karpatske kotline. Međutim, tu pojavu možemo slijediti, dakako ne samo u Potisju, u znatno reduciranim broju u muškim grobovima i nakon godine 1000. Taj staromađarski poganski običaj nije nestao u grobljima 11. stoljeća nakon uvođenja kristijanizacije za vladanja kralja Stjepana I (997—1038), počevši od godine 1000, već se

možda lijevane?); Novi Kneževac (Banat), cf. ovdje n. 83. — Istočno od Tise spomenuli bi s nalazišta Tarcea (Rumunjska) neobjavljen srebrni primjerak u groblju 11. st. bjelobrdskog obilježja (čuva muzej Oradea), podatak dugujemo susretljivosti K. Horedta (Cluj). — Izvan Potisja su na teritoriju Mađarske naušnice volinjskog tipa veoma rijetko uočljive, tako npr. na sjevernom rubu Alfölda s nalazišta 11. st. Vác (J. Hampel, *Alterthümer...* 1905, II, 610, III, tab. 411, 5) i možda Szob—Vendelin (Gy. Török, *Folia Arch.* VIII, 1956, 134, fig. 36, 16, crtež nije jasan). U Transdanubiji nisu naušnice volinjskog tipa po našoj evidenciji zapažene (cf. ovdje n. 99 s pripadajućim tekstom).

¹⁰⁴ To su nalazišta: Trnovec nad Vahom — Horný Jatov (jugozapadna Slovačka), cf. A. Točík, *Arch. Rozhledy* VII, 1955, 491 sq., fig. 239; Prša (jugoistočna Slovačka), cf. A. Točík i J. Drenko, *Arch. Rozhledy* II, 1950, 173 sq., fig. 114. — E. Kolníková, *Študijne Zvesti AUSAV* 1, 1956, 45 sq., tab. III, 3, no. XIII: bogati ženski grob sadržava probušeni perzijski dirhem 10. st. i srebrnu

grozdoliku naušnicu s četiri para koljenaca (tab. VII, 12). — Cf. B. Dostál, o. c., 380, 400 sqq. — Izvjesna je stilska srodnost naušnica nalazišta Trnovec s onima galicijskog blaga Zawada Lanckorońska (cf. ovdje n. 101) dala povoda pretpostavci o moravskom zlatarskom utjecaju na naušnice tog galicijskog blaga u vezi s djelovanjem velikomoravskog vladara Svatopluka (870—894) u gornjem Povislju 875—880. g., cf. B. Dostál, o. c., 381.

¹⁰⁵ Za blago iz Tokaja cf. ovdje n. 81 s pripadnim tekstom.

¹⁰⁶ To vrijedi naročito za groblja Szentes Szent László, Malajdok—Tápé etc., a izuzetno nisu signifikantni grobni prilozi bjelobrdske pripadnosti u slučaju groblja Nyiregyháza (lit. za navedena nalazišta cit. ovdje n. 103), koje je slabo istraženo i nedovoljno objavljeno, ali se u oblicima staromađarskih konjaničkih rekvizita podudara s ostalim potiskim grobljima i sva je prilika da ono nije starije od druge polovine 10. st., tj. početnog vremena formiranja države Arpadovića.

zadržao u relativno manjoj mjeri ne samo u prvoj već i u drugoj polovini 11. stoljeća, manifestirajući se sporadično u pojedinim grobovima i uz groblja na redove ili unutar tih groblja, datiranih na mahove srebrnim denarima-obolusima. Takav je ranoarpadovski novac kolao širom Karpatske kotline u 11. stoljeću i zvan teritorija mlade i ekspanzivne države Arpadovića. Kao primjer navodimo groblje na groblju 11. stoljeća koja sadržavaju pojedinačno konjaničke grobove sa staromađarskim jahaćim rekvizitima i među grobovima na redove pojedine ženske grobove s nepatvorenim naušnicama volinjskog tipa. Prvi primjer je potisko groblje Szentes Szent László, datirano ranoarpadovskim denarom Salamonovim (1063—1074)¹⁰⁷, a taj nam apsolutnokronološki pokazatelj datiranja ovog groblja indicira, barem za Potisje, trajanje poganskog običaja konjaničke sahrane, kao i upotrebu naušnica volinjskog tipa i u drugoj polovini 11. stoljeća. Drugi je primjer neobjavljeno groblje Batajnica—Velika Humka, popraćeno ranim arpadovskim novcem Stjepana I (997—1038) i njegova sina Petra (1038—1046)¹⁰⁸; ono se ne bi moglo zbog historijskih mogućnosti tokom 11. stoljeća u Srijemu — u mađarsko-bizantskom ratu osvojili su Mađari Srijem tek 1071. godine¹⁰⁹ — datirati prije nego u kasnije 11. stoljeće, a podudara se uglavnom po svojim osobitostima, zbog kojih ga spominjemo, s onima prethodno navedenog groblja u Potisju, dok u međuriječju Drave, Dunava i Save nema nikakvih sigurnijih odgovarajućih analogija. Treći je primjer groblje Szob-Vendelin¹¹⁰ (županija Nógrád), smješteno na sjevernom rubu Alfölda do lijeve obale Dunava, objavljeno suviše sumarno, doduše bez konjaničkih grobova, ali pojedini muški grobovi sadržavaju staromađarsko i karolinško oružje; popraćeno je ranoarpadovskim denarom Andrije I (1046—1061)¹¹¹, u četiri ženska groba registrirane su srebrne naušnice možda volinjskog tipa, iako je ondje moguće da su te naušnice rađene po moravskoj zlatarskoj tradiciji¹¹² i s obzirom na geografski smještaj nalazišta na granici prema južnoj Slovačkoj.

U našem dosadašnjem razmatranju ustanovili smo da naušnice volinjskog tipa nisu donijela sa sobom staromađarska plemena u Karpatsku kotlinu oko 900.

¹⁰⁷ M. Szell, Folia Arch. III—IV, 1941, 234—obolus u muškom grobu 12; naušnice volinjskog tipa u ženskom grobu 67 (tab. VI, 12) (cf. ovdje n. 103). Groblje sadržava nekoliko muških grobova s konjaničkim rekvizitima, najizrazitiji je među njima grob 13, cf. M. Szell, o. c., 234, fig. 4, tab. III, 1—13. — O grobu 13 ove nekropole s posebnim obzirom na oružje donosi zapažanja K. Bakay, Acta Arch. Acad. Scient. Hungar. 19, 1967, 136.

¹⁰⁸ Cf. podatke o tom groblju navedene ovdje u n. 83; cf. također n. 146. — Novac u tom groblju znači zapravo samo terminus ante quem.

¹⁰⁹ F. Šišić, o. c., 532.

¹¹⁰ Gy. Török, o. c., 129—136. Groblje se sastoji od 142 groba na redove (o. c., fig.

35), ono je miješano mađarsko i slavensko, autor izbjegava riječ »slavenski«, te upotrebljava samo izraz »population locale« (o. c., 136).

¹¹¹ Gy. Török, o. c., 130 (obolus u grobu 75). Autor datira groblje od kasnijeg 10. st. do oko sredine 11. st., pa bi ovdje novac u grobu 75 predstavljao terminus post quem non. — Za oružje u tom grobu cf. poblize K. Bakay, o. c., 137.

¹¹² Gy. Török, o. c., 134; ženski grobovi 12, 25, 48 i 67 sadržavaju raskošno rađene srebrne grozdolike naušnice, no prema nejasnoj skici (o. c., fig. 36, 16) nije moguće njih pouzdanije radionički determinirati (cf. ovdje n. 103).

godine, za razliku od staromađarskih garnitura levedijskog stilskog obilježja i naušnice saltovskog tipa, kojima je, uz ostalo, obilježen stariji horizont staromađarskih groblja 10. stoljeća pretežno u gornjem Potisju i u sjevernom području Karpatske kotline¹¹³. Naušnice volinjskog tipa pojavljuju se u Karpatskoj kotlini u kasnijem horizontu staromađarskih groblja, te miješanih mađarskih i starosjedilačko-slavenskih groblja, tj. u vrijeme ostave iz Tokaja, na periferiji matičnog područja postanka države Arpadovića¹¹⁴. Ponovo podsjećamo na činjenicu da se naušnice saltovskog tipa nisu — barem po nama dostupnoj literaturi — pojavile nikad zajedno s naušnicama volinjskog tipa u istom staromađarskom groblju, odnosno da se ni u Potisju ni izvan njega nalazišta naušnica saltovskog tipa ne podudaraju s nalazištima naušnica volinjskog tipa; to, dakako, nije i ne može biti slučajno, jer upotrebu jednih i drugih naušnica dijeli arheološki odrediv vremenski razmak od prosječno barem pola stoljeća. Starija, ili tačnije najstarija, skupina staromađarskih groblja znatno je ranija od vremena vladanja kneza Géze Arpadovca (972—997), tj. ta skupina groblja potječe iz vremena dijelom svakako prije i dijelom za vladanja Gézina prethodnika, kneza Taksonya Arpadovca (947—972), dok skupina staromađarskih i više ili manje miješanih mađarskih starosjedilačko-slavenskih groblja, u kojima se pojavljuju i naušnice volinjskog tipa, pripada vremenu vladanja Gézina sina, kralja Stjepana I (997—1038) i njegovih nasljednika do kralja Ladislava I (1074—1095), tj. ta skupina groblja iz vremena vladanja ranih Arpadovića ne počinje prije završnog 10. stoljeća, a traje približno do druge polovine 11. stoljeća.

Naušnice volinjskog tipa su kao pojava slavenski proizvod nakita nazvane s pravom tako prema njihovu radioničkom ishodištu u volinjsko-podolskim krajevima zapadne Ukrajine, na naseobinskom području Volinjana, Bužana i Tiveraca, u sklopu Kijevske Rusi¹¹⁵, pa ih de facto moramo bliže obilježiti prvenstveno kao staroruski zlatarski proizvod (tab. VII, 1—9). Ni intranzigentni sljedbenici spo-

¹¹³ Cf. ovdje n. 97 s pripadajućim tekstom. — K tome valja pribrojiti niz tipičnih elemenata staromađarskog konjaničkog pogrebnog običaja, oružje nomadskog porijekla (refleksni luk, osebujne strelice, sablja), jačaće rekvizite (napose specifično oblikovane stremene) etc. — U to vrijeme su kolali u sjevernom području Karpatske kotline brojni dirhemi, pa se pojavljuju i u starijim staromađarskim grobovima, međutim kolanje dirhema prestaje unutar Karpatske kotline oko 950. go., cf. Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, 1944, 119 sqq. — Priponinjemo da se izvan Karpatske kotline nastavlja optjecaj orijentalnih dirhema i kasnije do u 11. st., u sklopu brojnih blaga sječenog srebra s nalazišta u Poljskoj do Baltika, u Skandinaviji itd.

¹¹⁴ U samom središtu početnog vremena stvaranja države Arpadovića u drugoj polo-

vini 10. st., tj. u Transdanubiji, nisu de facto zastupane naušnice volinjskog tipa. — Izvan teritorija Mađarske pojavljuju se samo izuzetno rano naušnice volinjskog tipa u 10. st. u Transilvaniji, i to prije nego u Potisju, ali ovo područje podvrgnuto je državi Arpadovića tek u 11. st.

¹¹⁵ Istočnoslavenska plemena ovisna od Kijevske Rusi, navodi čuveni historijski izvor tzv. Kronike kijevskog kaluđera Nestora, pisane početkom 12. st.: *Chronica Nestoris (Vindobonae)*, 1860, ed. Fr. Miklosich, cap. III, pag. 6. — Cf. *Povest vremennih let*. Izd. Akad. nauk SSSR, I, 1950, 11—14. — P. N. Tretjakov, *Vostočnoslavjanske plemena*, 1953, 217 sqq., fig. 47 (karta rasprostranjenosti istočnoslavenskih plemena po podacima navedene kronike).

mate »sociološke« konstrukcije u sadašnjoj arheološkoj literaturi Mađarske¹¹⁶ i zato te naušnice ne smatraju iskonski staromađarskim zlatarskim proizvodom, premda su skloni baš ovakvoj mogućnosti shvaćanja, doduše bez pitanje analize tog problema, s obzirom na evidentirano postojanje naušnica volinjskog tipa u staromađarskim ženskim grobovima. Nameće se razumljivo pitanje zašto staromađarske naušnice volinjskog tipa postoje u mađarskim ženskim grobovima ranoarpadovskog vremena, i to pretežno u Potisju (npr. tab. VI, 11—13), kada je sigledno moguće dokazati da naušnica volinjskog tipa uopće nema u inače relativno brojnoj najstarijoj skupini staromađarskih groblja¹¹⁷, uglavnom znatno prije Gézina vladanja. Naušnice volinjskog tipa dosegule su Potisje i panonsko Podunavlje kao import najranije u podmaklom vremenu vladanja kneza Géze (972—997) i svakako za vrijeme vladanja njegova sina Stjepana I (997—1038), što se kronološki odražuje, uz ostalo, u brojnim naušnicama volinjskog tipa (tab. VI, 1—10), koje sadržava blago zakopano početkom 11. stoljeća u Tokaju¹¹⁸. U to vrijeme su skupni nalazi blaga u Karpatskoj kotlini veoma rijetka pojava¹¹⁹. Za našu temu značajna su dva blaga, iako nemaju formalne sličnosti s blagom iz Tokaja, a sastoje se isključivo od raskošnog ženskog nakita, importiranog u prvoj polovini 11. stoljeća iz Kijevske Rusi u ranoarpadovsku Mađarsku, kako je to u najnovije vrijeme dokazano baš u mađarskoj arheološkoj literaturi¹²⁰. Oba su nalazišta u zapadnoj Transdanubiji, i to malo blago iz Zsenye¹²¹ (županija Vas), te veće blago iz Drassburga¹²² (sada u austrijskom Gradišću), nekad Darufalva (županija Sopron). Oba blaga reprezentiraju dragocjenu ličnu imovinu, zakopanu u keramičkoj posudi, a sastoje se od ženskog raskošnog nakita proizvedenog u

¹¹⁶ Cf. ovdje n. 94, 98 i 100.

¹¹⁷ Za tu smo skupinu izabrali ovdje kao paradigmu groblje Kenézló (cf. ovdje n. 97), ne citirajući ostala tipična groblja, napose brojna u sjevernom području Karpatske kotline.

¹¹⁸ Cf. ovdje n. 81 s pripadnim tekstem. — Naušnice volinjskog tipa u tokajskom blagu dobrim su dijelom oštećene i one predstavljaju izvjestan indirektni odraz tadašnje fluktuacije sječenog srebra u području sjeverno od Karpata; ta se fluktuacija odražuje importiranjem srebrnog nakita, odnosno naušnica oko godine 1000., možda od nekog trgovca ili putujućeg zlatara npr. iz Galicije u sjeverno Potisje, gdje se taj import pridružio ostalom nakitu prikupljenom u tokajskom blagu, ali taj potječe iz posve drugih radionica, koje ne pripadaju temi naše rasprave.

¹¹⁹ Izostavljamo dva inače poznata blaga, koja djelomično pripadaju tom vremenu, jer nisu neposredno povezana s našom tematikom, i to blago Sínnikolaul Mare (nekad Nagy Szent Miklós) u rumunjskom Ba-

natu, sastoji se od 23 zlatne posude, od opsežne lit. navodimo: J. Hampel, o. c. II, 401—423, III, tab. 288—319. — N. Mavrodinov, Le trésor..., Arch. Hungar. XXIX, 1943, passim. — U novije vrijeme se u literaturi razlikuje starija i mlađa grupa zlatnih posuda u tom blagu i predlaže se kao gornja granica njegova zakapanja 1028. g., cf. Gy. László, Acta Arch. Acad. Scient. Hungar. VIII, 1958, 186—198. — Blago iz Ivanke kod Nitre (nekad Nyitraivanka) u Slovačkoj, sastoji se od više zlatnih pločica 11. st., navodno od krunice cara Konstantina Monomaha (1042—1054), cf. J. Eisner, Slovensko v pravěku, 1933, 263 (s lit.). — Nakit s nalazišta Tibbold—Daróc (županija Borsod) (cf. M. Nees, Arch. Ért. ú. f. XLVI, 1932/33, 172 sqq.) valja izostaviti kao potpuno nepouzdan u smislu cjeline skupnog nalaza.

¹²⁰ I. Bóna, Acta Arch. Acad. Scient. Hungar. XVI, 1964, 151—169 (s lit.).

¹²¹ I. Bóna, o. c., 166. — Cf. K. Márki—Poll, Arch. Ért. ú. f. XLVI, 1932/33, 62—84, fig. 12. Blago sačinjavaju svega 3 narukvice od pletene žice od zlata i elektrona.

istočnoslavenskim zlatarskim radionicama Kijevske Rusi, s nizom odredivih paralela u nalazima blaga na volinjskom području¹²³, a sadržavaju također naušnice volinjskog tipa, što smo ih ranije djelomično citirali¹²⁴ (tab. VII, 1—8). Valja spomenuti da je znatan dio ponajviše srebrnog nakita u nalazima blaga tzv. volinjsko-kijevske nakitne skupine¹²⁵ sačuvan u relativno čitavijem stanju, odnosno sadržava na matičnom području te nakitne skupine manje lomljenih primjeraka u odnosu na brojne nalaze blaga sječenog srebra u užem smislu na teritoriju Poljske, zapadno od rijeke Visle do Baltika, u kojima se proizvodi volinjskih zlatara pojavljuju često lomljeni, ne više u prvotnoj funkciji nakita, već kao jedinica materijalne vrijednosti¹²⁶. Stanje prosječno bolje sačuvanosti nakita u nalazima blaga Ukrajine olakšalo je determiniranje radioničkog porijekla nakita u spomenutim transdanubijskim nalazima blaga. Smjer istočnog transkarpatskog trgovačkog puta kojim je po svojoj prilici mogao stići import staroruskog srebrnog nakita na tlo panonskog Podunavlja moguće je skicirati s približnom točnošću¹²⁷. Za takav import postojale su realne historijske mogućnosti, ako se razmotre političko-historijski kontakti Kijevske Rusi s mladom državom Arpadovića u vremenskom okviru od poslije 970. godine do oko 1050. godine¹²⁸. Kijeovski veliki knez

¹²² I. Bóna, o. c., 151 sqq. (sa starijom lit.), tab. I i II. Blago je ponajviše od srebra: 1 ogrlica, 1 narukvica, 37 ukrasnih privjesaka, 5 ukrasnih zrna (srebro) i 4 ukrasna zrna (karneol).

¹²³ I. Bóna, o. c., 159—161, 163, n. 34, 42, 44, 50, 71, 72, 115 etc.

¹²⁴ Npr. blaga: Kopijevka, Jurkovci, Denis, grobni nalazi u Peresopnici, Kijevu etc., cf. ovdje n. 101.

¹²⁵ Po Jakimowiczevoj nomenklaturi, cf. R. Jakimowicz, *Wiadom. arch.* XII, 1933, 121, tab. XXIII, III (tzv. nakitna skupina XIII). Jakimowiczevo je nazivlje opravdano zapravo samo u geografskom smislu, ali njegovo tada predloženo datiranje te nakitne skupine u 11. st. i početno 12. st. je djelomično prekasno, kako se to razabire prema novijoj ruskoj i poljskoj lit.: A. S. Gušćin, o. c., 29 sqq., 74 sqq. — B. A. Ribakov, o. c., 238, n. 96. — G. F. Korzuhina, o. c., 22, 38, 48, 65, 73. — M. K. Karger, *ibidem*. — M. Dekówna i E. Stattlerówna, *Wcześnieośredniowieczny skarb srebrny z Sejkowic etc.*, *Bibl. arch.* 14, 1961, 30 sqq. — J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, 1962, 320, n. 896. — J. Kostrzewski, *Slavia Antiqua* IX, 1962, 178 sqq. — B. Dośtál, o. c., 380 sqq.

¹²⁶ Za teritorij Velike Poljske cf. J. Slaski i St. Tabaczyński, *Wcześnieośredniowieczny skarb srebrny Wielkopolski etc.*, 1959, 7—86, tab. I—XXVII, prilozi (cit. dalje skra-

ćeno ST). — Naušnice volinjskog tipa pretežno fragmentarne sadrže npr. blaga: Lisówek (ST, 34 sqq.); Majków (ST, 39 sqq.); Mniszki (J. Kostrzewski, o. c., 178, no. 3); Obra Nowa (ST, 44 sqq.); Oleśnica (J. Kostrzewski, o. c., 178, no. 6, 180); Psary (ST, 55 sqq.); Trzebawie (ST, 65). — Za područje Mazovije: Ośnica (J. Kostrzewski, o. c., 178, no. 6a, 180); Sejkowice (M. Dekówna i E. Stattlerówna, o. c., 11 sq., 29, 40 sq., 79 sqq.). — Za područje Pomeranije: Bierzłowo (T. i R. Kiersnowscy, *Wcześnieośredniowieczny skarb srebrny s Pomorza*, *Materialy IV*, 1959, 32. — J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, 1966, 154); Noskówo—Bzowo (T. i S. Kiersnowscy, o. c., 76. — J. Kostrzewski, *ibidem*). — Blaga sječenog srebra u Sleskoj ne sadržavaju, čini se, naušnice volinjskog tipa, koliko to možemo razabrati barem po starijoj lit., cf. H. Seger, *Altschlesien* 2, 1928, 129—161; 3, 1930, 67—75.

¹²⁷ I. Bóna, o. c., 165. — Cf. Gy. László, *Budapest története I*, 1942, 800 sqq.

¹²⁸ Rat kijeuskog velikog kneza Svjatoslava Igorevića (969—972) s Bizantom 970. g., kao i vojni pohod poljskog vladara Boleslava I Hrabrog (992—1025) na Kijev 1018. g., u kojima su sudjelovale i mađarske čete, a također ni bračne veze Arpadovića, od kneza Géze (972—997) do kralja Bele I (1061—1063), s Pjastovićima, nisu nužno morale prouzročiti intenzivniji import preko Kar-

Vladimir Svjatoslavić (980—1015), ratujući u Galiciji 993. godine, nastojao je učvrstiti svoju vlast na zapadnoj granici Kijevske Rusi i održavati što bolje odnose s državom Arpadovića, napose oko i poslije godine 1000. s kraljem Stjepanom I (997—1038)¹²⁹, a ti historijski utvrđeni podaci dopuštaju pretpostavku neposrednog trgovačkog kontakta, odnosno importa staroruskog srebrnog nakita volinjsko-kijevske skupine. Taj nakit, proizveden u zadnjoj trećini 10. stoljeća, nisu mogla donijeti sa sobom mađarska plemena oko 900. godine¹³⁰, već je morao biti naknadno importiran u ranijem 11. stoljeću u Karpatsku kotlinu, što je jasno uočio mađarski autor¹³¹, trijezним rasuđivanjem, bez kočnice uvjetovane mačnjacima »velikomađarske fascinacije«. Prema svim navedenim činjenicama nema poteškoća objasniti pojavljivanje staroruskog nakita kao import u ranijem 11. stoljeću, a to nesumnjivo vrijedi također za naušnice volinjskog tipa (tab. VI, 1—13, V, 1—4).

U ovoj raspravi zadržali smo se duže na naušnicama volinjskog tipa, jer su ih u jugoslavenskoj arheološkoj literaturi mimoilazili, iako su one značajne i kao import i kao uzor za oponašanje u lijevanoj lokalnoj izradbi. Također se ukazala potreba korigirati tendenciozno pretjerivanje u jednom dijelu sadašnje mađarske literature, što smo nastojali objasniti na pojavi naušnica volinjskog tipa u Karpatskoj kotlini.

Upotrebu naušnica volinjskog tipa, kao iskonski staromađarskom življu tuđi staroruski nakitni oblik, valja smatrati pomodnom pojavom, u vezi s posredstvom trgovačke izmjene dobara, intenziviranom odrazom ekonomskog fenomena dinamike srebrnog nakita, manifestiranog u istovremenom horizontu srebrnih blaga u krajevima sjeverno od Karpata. Tim raskošno rađenim naušnicama koristile su se u Karpatskoj kotlini žene mađarske etničke pripadnosti pretežno u Potisju, tj. tamo gdje je taj nakit, importiran kroz gornje Povislje preko Karpata smjerom vodenog puta rijeke Tise, bio dostupan, i to tokom 11. stoljeća, kad je u državi Arpadovića proces stalnijeg mađarskog naseljavanja i miješanja s predmađarskim sesilnim žiteljstvom starosjedilačkog manje ili više slavenskog sta-

pata, za razliku od drugih pojava, kao što je npr. dolazak rusko-poljske vojske u Transdanubiju 1050. g., u svojstvu pratnje kralja Andrije I (1046—1061) Arpadovca, zeta kijevske velikog kneza Jaroslava Vladimirovića Mudrog (1019—1054), a to je objašnjiva posljedica prethodnih češćih kontakata kijevske velikih knezova s Arpadovićima oko i poslije g. 1000., nadalje mjestimično naseljavanje Rusa na rubu Panonske nizine (toponomastički trag je nalazište Rusovce = Oroszvár kod Bratislave) i više drugih podataka, što ih navodi I. Bóna, o. c., 167. — Cf. k tome K. Bakay, o. c., 154 sqq., n. 43 i 44. — Za dalje podatke cf. ta-

kođer V. M. Potin, *Drevnaja Rus i evropejskie gosudarstva v X—XIII vv.*, 1968, 218 sqq.

¹²⁹ I. Bóna, o. c., 167, n. 121. — V. M. Potin, o. c., 222. — Cf. ovdje n. 150.

¹³⁰ Kako to nastoji prikazati B. Szóke, *Arch. Ért.* 86, 1959, 40. — Cf. ovdje n. 100.

¹³¹ I. Bóna, o. c., 165—169. — Ni B. Szóke, o. c., 45, nije mogao potpuno mimoći pojavu nakita volinjsko-kijevske skupine, ali je to učinio prešućivanjem istočnoslavenskog radioničkog porijekla tog nakita, naravno bez esencijalnih podataka na koje je ukazao I. Bóna, ibidem, nadalje i bez onih činjenica što smo ih ovdje uglavnom iznijeli.

novništva u Karpatskoj kotlini bio već u toku. Ovo je po svojem etničkom sastavu kompleksno žiteljstvo, upoznavši se u ranijem 11. stoljeću s importiranim srebrnim naušnicama staroruskog radioničkog porijekla i prihativši taj nakitni oblik, nastavilo u panonskom Podunavlju proizvodnju lijevanih naušnica prema uzoru na volinjski tip. U Karpatskoj kotlini je naime već postojala udomaćena tradicija izradbe tipološki srodnih lijevanih grozdolikih naušnica, kao slavensko kulturno dobro, koje su u 11. stoljeću poprimili Mađari od Slavena. Doista nije potrebno posebice tumačiti razumljivu činjenicu da su sve naušnice lijevane u Karpatskoj kotlini po uzoru na volinjski tip proizvedene tokom 11. stoljeća, za razliku od lijevanih grozdolikih naušnica rađenih po velikomoravskoj tradiciji (tab. IV, 9—16), s ranijim početkom proizvodnje već negdje sredinom ili u drugoj polovini 10. stoljeća¹³² i nastavljanjem te proizvodnje kroz 11. stoljeće, i to preplitanjem starorusko-volinjske i velikomoravske zlatarske tradicije u panonskom Podunavlju za vrijeme cvata bjelobrdске kulture. Valja imati u vidu tipološki dokučivu spoznaju da su sve te naušnice de facto jednog te istog osnovnog grozdolikog prototipa bizantskog porijekla, dakle nakita prvenstveno signifikantnog za istočne, zapadne i južne Slavene — pa i za panonske Slavene, koji s istočnoalpskim Slavenima geografski spajaju zapadne i južne Slavene — i to u kvalitativno i donekle ornamentalno različitoj izradbi pojedinih regionalnih zlatarskih radionica. U panonskom Podunavlju treba smatrati sesilno predmađarsko žiteljstvo¹³³, s pretežno slavenskom etničkom komponentom, uz ostatke možda već donekle slaviziranog autohtono-romaniziranog živilja na rimsko-provincijalnom tlu Panonije, kao tvorioce lijevanih grozdolikih naušnica 10. i 11. stoljeća, jer su prvenstveno Slaveni mogli htjeti oponašati baš takav njima poznat i omiljen oblik nakita. Sva je prilika da su doseljeni Mađari bili skloniji stvaranju oponašanja oblika njihovih zlatarskih tradicija¹³⁴, tako se npr. staromađarski utjecaj razabire u okviru bjelobrdске kulture na tipičnim dvodijelnim privjescima, kao derivatima levedijskih ukrasnih garnitura ženske nošnje¹³⁵. Međutim, nosioci grozdolikih naušnica ili importiranih u raskošnoj izradbi ili skromnije rađenih u lokalnoj izradbi bili su, uz slavenski etnikon, svakako i pripadnici mađarskog etnikona, i to u smislu upotrebe ovog tada pomodnog ženskog nakita u Karpatskoj kotlini u kasnom 10. i gotovo čitavom 11. stoljeću.

¹³² Poblže cf. B. Dostál, o. c., 340.

¹³³ U mađarskoj se lit. na mahove rado ističu i Avari na panonskom ili potiskom tlu, navodno s kontinuiranim trajanjem ad libitum autora do oko 900. g., tj. do vremenski mogućeg dodira s nadošlim mađarskim plemenima. Ovakve generalizirane tvrdnje bez arheološkog dokaznog postupka zapravo i ne zaslužuju znanstveni komentar. Ne smije se, međutim, a priori isključiti postojanje ostataka Avara ponegdje i poslije ranog 9. st. u Karpatskoj kotlini. U tom su smislu zanimljiva, iako možda jednostrano

pretjerana zapažanja o kasnim avarskim garniturama u okolici Szegeda, cf. D. Csallány, o. c., 129 sq., tab. XXVII, 2—10, XXXI, 1—6.

¹³⁴ B. Dostál, ibidem.

¹³⁵ Z. Váňa, o. c., tab. VI, 8—25. — Karakterističan primjer za staromađarski ukras s izrazitom tradicijom levedijskog stila u vidu garnitura ženske nošnje 10. st. razabire se u groblju Szeged—Bojarhálom, cf. Gy. László, A honfoglaló magyar nép élete, 1944, 150 sqq., tab. IX sqq.

III

Vratimo li se na teritorij Jugoslavije, gdje ostavljamo po strani područje Bačke i Banata¹³⁶, osvrnut ćemo se ponovno na nalazišta širom čitavog međuriječja Drave, Dunava i Save, od sadašnjeg vojvođanskog dijela Srijema prema zapadu i preko Sutle u sjeveroistočnu Sloveniju do ruba jugoistočnih Alpa, uključivši neposredno susjedni prostor, i to nizinsku sjeverozapadnu Bosnu, te donje tokove Une, Kupe, Krke i Mure. Prema današnjem stanju arheološko-topografskog istraživanja prostiru se veća groblja obilježena izrazitim značajkama bjelobrdske kulture prvenstveno na tom arealu (tab. VIII). U zapadnom dijelu međuriječja i pogotovo u Sloveniji dodiruju se i dijelom isprepliću u tim grobljima elementi bjelobrdske kulture s elementima njoj susjedne karantansko-ketlaške kulture¹³⁷, što vrijedi i za sjeverozapadno tlo današnje Bosne, gdje se obje navedene kulture, kao i u krajevima oko donje Kupe i Une, isprepliću s elementima dalmatinsko-hrvatske kulture, koji se mogu mjestimično pratiti i u Posavini^{137a}. Elementi bjelobrdske kulture uočljivi su pojedinačno također i na balkanskom gorskom području (npr. u grobljima u okolini Knina, Sarajeva itd.), ali ondje ne postoje veća groblja izrazito bjelobrdske kulturne pripadnosti, već samo periferni utjecaji te kulture. Na maločas navedenom arealu (tab. VIII), obilježenom izrazitim značajkama bjelobrdske kulture, pruža nam statistika tih ponajviše grobnih nalazišta slijedeće podatke¹³⁸: Sveukupno brojimo 9 nalazišta nekropola, tj. velikih groblja od preko 100 grobova na redove¹³⁹, 16 nalazišta manjih groblja¹⁴⁰,

¹³⁶ Iz Bačke i Banata slabo su poznata tamošnja nalazišta groblja bjelobrdske kulture i nekolicine staromađarskih groblja; od njih je samo neznatan dio slučajem objavljen ili ponegdje spomenut, pa odustajemo od citiranja lit. Realno postojeći fundus odgovarajućih nalaza ipak je bitno veći, pa bi prije svega bilo potrebno pristupiti njenoj sustavnoj objavi.

¹³⁷ Za opće značajke te kulture cf. Z. Vinski, *Enzyklop. Handbuch z. Ur- u. Frühgesch. Europas I*, 1966, 632 sq. (s glavnom lit.).

^{137a} Za opće značajke dalmatinsko-hrvatske kulture cf. Z. Vinski, o. c., 263 sq. (s izborom glavne lit.). — U slavonskoj Posavini ustanovljeno je, jugoistočno od Županje, u selu Bošnjaci na ciglani Daraž oštećeno ranosrednjovjekovno groblje, od barem 55 grobova 10.—12. st., obilježeno prvenstveno naušnicama dalmatinsko-hrvatske kulture, pored 2 prstena i nekoliko karičica sa »S« nastavkom, bližih doduše bjelobrdskoj kulturi, ali uočljivih i u starohrvatskim grobljima, cf. B. Čečuk i A. Dorn, *Arh. radovi i rasprave JAZU IV—V*, 1967, 395 sqq., tab. VII, VIII (s prethodnom lit. cit. n. 1 i 2).

— Ovo groblje, kao izuzetak na panonskom tlu, pretežno ima obilježje dalmatinsko-hrvatske kulturne pripadnosti, pa ga zato nismo registrirali, kao ni npr. nedaleki ženski grob sa starohrvatskim naušnicama našten u Županji (cf. Z. Vinski, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 1, 1949, 29, tab. VII, 52, 53), u našem popisu grobnih nalazišta bjelobrdske kulture međuriječja Save, Drave i Dunava uz kartu rasprostranjenosti tab. VIII.

¹³⁸ U n. 139—141 navodimo nalazišta koja su obuhvaćena u statistici, i to u n. 139 s popratnim citatima samo uz do sada nespomenuta nalazišta, dok za spominjana nalazišta treba pobliže konsultirati citate u odgovarajućim prethodnim bilješkama, odnosno za sva nalazišta popratni popis uz kartu rasprostranjenosti (tab. VIII).

¹³⁹ Nekropole: Bijelo Brdo, ul. Venecija, 219 grobova (od ukupno 236 grobova 15 su prehistorijski); Vukovar—Lijevo bara, 437 grobova (ukupno približno oko 1000 grobova); Ptuj—grad, 375 grobova (manjim dijelom ketlaške pripadnosti); Kloštar Podravski—Pijeski, oko 100 grobova; Svinjarevci,

te 18 nalazišta s pojedinačnim nalazima, ponajviše od nesačuvanih i pretežno uništenih ili nedovoljno istraženih groblja¹⁴¹. Izuzetno su rijetki nalazi bjelobrdske kulture u naseljima, koja i inače nisu u Jugoslaviji još dovoljno istraživana, a jedini se takav slučaj nalaza nekolicine nakita bjelobrdske pripadnosti ustanovilo u slavenskom gradištu u Mrsunjskom lugu¹⁴². Izostavili smo u našoj statistici barem 12 nalazišta groblja različite veličine u predalpskim i alpskim krajevima Slovenije, u kojima su ponegdje evidentirani doduše elementi bjelobrdske kulture, ali su oni ondje ili izričito u manjini u odnosu na pripadnost gotovo sviju ostalih elemenata ponajviše karantansko-ketlaške kulture ili su nalazišta u nedovoljnoj mjeri ispitana¹⁴³.

Razmotre li se komparativno-analitički sveukupna groblja bjelobrdske kulture na navedenom arealu, i to prvenstveno nekropole i pojedina značajnija ma-

oko 100 grobova; Prijedor—Gomjenica (Baltine bare), 243 groba (manjim dijelom ketlaške i dalmatinsko-hrvatske pripadnosti); Batajnica—Velika Humka, 102 groba (manjim dijelom staromađarske pripadnosti); Borinci—Crkvište, 7 sačuvanih grobova od preko 1000 uništenih grobova (S. Dimitrijević, Arh. iskopavanja etc., Acta Musei Cibalensis I, 1966, 73 sq.); Veliki Obrež pri Dobovi, 4 sačuvana groba od oko 100 uništenih grobova (T. Knez, Arh. Vestnik XVIII, 1967, 392).

¹⁴⁰ Manja groblja: Novi Banovci (S. Ercegović, o. c., 182, no. 13, dalje skraćeno SE); Sremska Mitrovica (SE, 183, no. 21); Sotin (SE, 183, no. 20 i ovdje n. 26); Borovo (SE, 181, no. 2); Dalj (SE, 181, no. 5); Vera (SE, 193, no. 27); Vinkovci—Meraja (S. Dimitrijević, o. c., 74 sq.); Stari Gradac (SE, 181, no. 7); Đelekovec (nije do sada registrirano); Veliki Bukovec (J. Brunšmid, o. c., 83 sq.); Čakovec (SE, 181, no. 4); Središće (J. Korošec, Staroslov. grobišča v sev. Sloveniji, 1947, 36 sq.); Hajdina (J. Korošec, o. c., 28 sq.); Svete gore nad Bizeljskim (S. Škaler, Arh. pregled 10, 1968, 179—181, tab. LXIII, datiranje ondje netočno, grobovi pripadaju vremenu od druge polovine 10. st. do ranijeg 11. st.); Popovec—Bregi (S. Ercegović, Arh. pregled 1, 1959, 105—107); Sisak—Tomislavova ul. i nepoznati lokalitet (cf. ovdje n. 21 i 20); Junuzovci (P. Korošec—Vračko, Glasnik Zem. muz. LIV, 1942, 271—280).

¹⁴¹ Nalazišta pojedinačnih pretežno slučajnih nalaza: Surduk (SE, 183, no. 22); Hrtkovci (SE, 181, no. 8); Vučedol (SE, 184, no. 29); Vukovar (SE, 184, no. 30); Vinkovci

(SE, 184, no. 28); Sarvaš (SE, 182, no. 17); Osijek (SE, 182, no. 14); Samatovci (SE, 182, no. 16); Đakovština (SE, 181, no. 6); Slavonski Brod (SE, 183, no. 19); Velika Gradusa (SE, 183, no. 26); Zagreb—Kaptol (SE, 184, no. 31); Zagreb—Vrhovec—Černomerec (Z. Vinski, Iz starog i novog Zagreba II, 1960, 60); Velika Horvatska (cf. ovdje n. 51 s pripadnim tekstom); Kiringrad (SE, 181, no. 9). Postoji još nekoliko neznatnih nalazišta koja nismo kartirali (tab. VIII).

¹⁴² SE, 182, no. 12 (s lit.). — Gradište u Mrsunjskom lugu smješteno je u Posavini kod Brodskog Stupnika, zapadno od Slavenskog Broda na autoputu Zagreb—Beograd. — Slično gradište s oštećenim grobljem, također s prilozima bjelobrdske kulture, smješteno je u bosanskoj Posavini u selu Mahovljani (između Bosanske Gradiške i Banja Luke), gdje je Zem. muzej u Sarajevu započeo iskopavanje 1969. g. (podatak dugujemo N. Miletić, Sarajevo). Nalazište nismo registrirali u našoj karti (tab. VIII).

¹⁴³ To su velika karantansko-ketlaška groblja na redove: Bohinj—Srednja vas (na Žalah, na Podonjicah), Bled (npr. na Pristavi, na Brdu, na Gradu, na Otoku etc.), Kranj (pri farni cerkvi), Mengeš i Stari trg (Puščava) kod Slovenskega; nadalje manja ili nedovoljno istražena groblja kao npr. Kamnik, Ljubljana—Sv. Peter, Trebnje, Črnomelj etc. Izlučili smo donekle nesigurna nalazišta Laška vas kod Celja, Veržej u Pomurju i uništeno groblje Sela kod Brežica ob Savi. Lit. za sva ta groblja ovdje ne navodimo.

nja groblja, valja upozoriti na više do sada u jugoslavenskoj i pogotovo inozemnoj arheološkoj literaturi nezapaženih činjenica, koje želimo ovdje predočiti barem u glavnim crtama, pored zapažanja što smo ih u ovoj raspravi već prije iznijeli povodom distinkcije grozdolikih naušnica kao sekundarni utjecaj moravske zlatarske tradicije i oponašanja importiranih naušnica volinjskog tipa. Postoji, naime, mogućnost izvjesnog diferenciranja groblja bjelobrdske kulture u donekle regionalnom smislu na navedenom arealu (tab. VIII), i to na jednu istočnu skupinu u Srijemu i istočnoj Slavoniji i na drugu zapadnu skupinu od zapadne Slavonije kroz hrvatsko i slovensko dravsko-savsko međuriječje (uključivši i sjeverozapadni predio današnje Bosne, možda od ušća Vrbasa u Savu, a sigurno od rijeke Sane na zapad) do gornje Podravine u južnoj Štajerskoj (Slovenija), tj. u predalpski prostor tadašnje Karantanije. Istočna skupina šire prema zapadu do groblja Stari Gradac (tj. približno do grada Virovitice), dok se zapadna skupina prostire prema istoku u Podravini sve do Kloštra Podravskog, a u Posavini do Junuzovaca (tj. približno do ušća Vrbasa u Savu). Istočnu skupinu obuhvataju nekropole Bijelo Brdo—ul. Venecija, Vukovar—Lijeva bara, Svinjarevci, pretežno uništena golema nekropola Borinci—Crkvište i miješana nekropola Batajnica—Velika Humka, te manja groblja Vinkovci—Meraja, oštećeno groblje u Novim Banovcima itd. Zapadnu skupinu obilježavaju nekropole Prijedor—Gomjenica, Ptuj—grad i Kloštar Podravski—Pijeski (za uništenu nekropolu Veliki Obrež kod Dobove možemo to samo pretpostaviti), kao i manja groblja u Hajdini, Velikom Bukovcu, Sisku, Junuzovcima itd.

Mađarska etnička prisutnost izričito je dokazana u grobnim cjelinama samo u jednom groblju 11. stoljeća, i to u neobjavljenoj nekropoli Batajnica—Velika Humka, o kojoj je već ranije bilo govora¹⁴⁴ u njoj je ustanovljeno nekoliko na staromađarski način sahranjenih konjaničkih grobova, a ti nisu u Srijemu u historijskom okviru 11. stoljeća mogli biti pokopani prije 1071. godine, tim više jer se takav staromađarski način sahrane može slijediti u Potisju do druge polovine 11. stoljeća¹⁴⁵ i nije, kao što se to nekada tvrdilo, isključiva značajka jedino 10. stoljeća. Preostatak staromađarskog konjaničkog načina sahrane uočljiv je u Srijemu, kao i u ostalom međuriječju, samo još jednom, i to nedaleko Batajnice, kod sela Vojke na lokalitetu Humka¹⁴⁶. Arheološki tragovi mađarskog boravka u

¹⁴⁴ Cf. Ovdje n. 83, 108 i 109 s pripadajućim tekstom.

¹⁴⁵ Spominjano groblje Szentes Szent László, cf. ovdje n. 107 s pripadajućim tekstom.

¹⁴⁶ Na lokalitetu Humka kod Vojke ustanovilo se sondiranjem 1960. g. uništeno groblje (ukopavanjem novovjekovnog groblja), a u jednom od dva-tri oštećena groba par staromađarskih stremena i okove (podatak dugujemo D. Dimitrijević, Zemun). — Taj se lokalitet ne smije identificirati s lokalitetom Vojka—Brdašica, gdje se 1960. i

1961. g. iskopavala velika avarska nekropola 8. st., za sumaran izvještaj cf. J. Kovačević i D. Dimitrijević, Arh. pregled 3, 1961, 116 sqq. — Geografski najbliži trag, poput spomenutog Vojka—Humka, valja tražiti izvan dunavsko-savskog međuriječja, a to je nalaz para staromađarskih stremena i konjskih žvala iz uništenog groba u Novom Futogu, dakle na bačkoj obali Dunava kod Novog Sada (nalaz čuva Gradski muzej, Sombor), cf. K. Gubitza i K. Trencsény, Képes kalauza, a Bács—Bodrog vármegyei etc., 1908, 49, no. 9 (fig. p. 48).

istočnom Srijemu u 11. stoljeću razabiru se također po nekolicini neobjavljenih slučajnih nalaza brončanih okova, tj. dijelova garnitura staromađarskog stilskog obilježja, nađenih u okolini Sremske Mitrovice i u Novim Banovcima¹⁴⁷, bez sačuvanih podataka o okolnostima nalaza. Sporadična pojava staromađarskih konjaničkih grobova u istočnom Srijemu — na toj najjužnijoj arheološki evidentiranoj tački mađarskog prodiranja u 11. stoljeću — historijski je objašnjiva nastojanjem Arpadovića da okupacijom Srijema zavladaju tvrđavom u Beogradu, latentno strateški važnom ne samo u 11. stoljeću već i dalje¹⁴⁸. Boravak Mađara u Srijemu i istočnoj Slavoniji tokom 10. stoljeća (od 927. do oko 986. godine)¹⁴⁹ nije ostavio bliže odrediv arheološki trag, pa ni grobni nalazi u Batajnici nisu dokaz u tom smislu, jer im je popratni ranoarpadovski novac terminus ante quem non.

U preostalim nekropolama istočne skupine zapaža se sigurno izvjestan staromađarski kulturni utjecaj samo u velikoj slavenskoj naseobinskoj nekropoli na Lijevoj bari u Vukovaru, koja traje od 10. do u početke 12. stoljeća, situiranoj do velikog i za tamošnji kraj značajnog slavenskog utvrđenog naselja—gradišta Vukovo, tj. kasnijeg sjedišta županije pod mađariziranim imenom Vukovár, poznatog kao *Castrum Valcow* u historijskim izvorima¹⁵⁰. Staromađarski je kulturni utjecaj vidljiv u nekolicini priloga oružja, i to luka i strelica, odnosno refleksnog luka i tobolca¹⁵¹. Arpadovsko nastojanje da okupiraju čitav Srijem, realizirano 1071. godine, nakon rata s Bizantom, historijski je preduvjet za vjerojatnu mađarsku prisutnost u Vukovu, što se moglo odraziti i u ovoj nekropoli. U njoj bi očekivali novac Arpadovića kao kulturni prilog, ali se u tom doista velikom groblju pojavio kao jedini obolus veoma rabljeni bizantski solid Konstantina VII Porfirogeneta i njegova sina Romana II (945—959)¹⁵².

Prema podacima koje smo iznijeli u dva prethodna pasusa razabire se mjestična i historijski objašnjiva etnička mađarska prisutnost kao i mađarski neposredni kulturni utjecaj u pojedinim nekropolama istočne skupine. Analognih pojava uopće nema, opet iz historijski shvatljivih razloga, ni u jednom groblju zapadne skupine. Optjecaj novca Arpadovića 11. i ranijeg 12. stoljeća u Srijemu i istočnoj Slavoniji ne bi sâm po sebi nužno značio mađarsku prisutnost, jer je takav novac kolao i daleko izvan teritorija Mađarske¹⁵³, međutim ipak nije slu-

¹⁴⁷ Navedene slučajne nalaze čuva Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici i AMZ.

¹⁴⁸ J. Kalić-Mijušković, Beograd u srednjem veku, 1967, 36, 38, 40 sq.

¹⁴⁹ F. Šišić, o. c., 428, 466. — Spomenuti slučajni nalazi iz okolice Srijemske Mitrovice i Novih Banovaca suviše su fragmentarni za bliže vremensko određivanje; isto vrijedi za grobove Vojka—Humka, cf. ovdje n. 147 i 146.

¹⁵⁰ Z. Vinski, Arch. Jugoslavica III, 1959, 107 sq., n. 53 i 54.

¹⁵¹ Z. Vinski, o. c., 104 sqq. — To su muški grobovi 92, 127, 232, 237, 268 i 336. U tom su smislu posebno značajni nalazi koštanog

pojačanja luka u grobu 92 (o. c., tab. XXXVI, 13) i ukrašene koštane pločice tobolca u grobu 232 (o. c., tab. XXXVII, 15, 16). — Možda je i okov u grobu 53 objašnjiv u navedenom smislu, cf. o. c., 104, tab. XXVIII, 21.

¹⁵² Z. Vinski, o. c., 107, n. 46, tab. XXXIX, 41.

¹⁵³ Zanimljiv je u tom pogledu popis novca ranih Arpadovića, evidentiran pretežno prema nalazima blaga u Kijevskoj Rusi, najbrojnije je ondje zastupan novac kralja Stjepana I (997—1038) i Andrije I (1046—1061), cf. V. M. Potin, o. c., 228—230.

čajna pojava da se s novcem Arpadovića susrećemo u funkciji obolusa isključivo u grobljima istočne skupine (Batajnica—Velika Humka, Bijelo Brdo—ul. Venecija, Svinjarevci i Vinkovci—Meraja¹⁵⁴), dok u zapadnoj skupini nije, po našoj evidenciji, zastupljen nikad ni u malim grobljima, ni u velikim nekropolama (kao npr. Ptuj—grad i Prijedor—Gomjenica), koje inače sadržavaju doista veoma brojne grobne priloge. Ta je upadljiva razlika pak odraz intenzivnijeg kontakta istočnog međuriječja s ranoarpadovskom Mađarskom i prije 1071. godine, kada je uspjelo Arpadovićima podvrgnuti taj prostor svojoj vlasti.

Import naušnica volinjskog tipa u Karpatskoj kotlini kretao se uglavnom u 11. stoljeću Potisjem u smjeru sjever—jug, začudo taj import vidljivo nije uočljiv u objavljenim grobljima Transdanubije¹⁵⁵, ali je import tih naušnica premostivši Dunav dopro u Srijem i istočnu Slavoniju, gdje smo evidentirali nekoliko primjeraka tog nakita (tab. V, 1—4), bilo u mađarskoj upotrebi (npr. Batajnica—Velika Humka grob 11, tab. V, 1), bilo u slavenskoj upotrebi (npr. Bijelo Brdo—ul. Venecija grob 225, tab. V, 16). Odande su tokom 11. stoljeća stigle naušnice volinjskog tipa u Posavini do gradišta u Mrsunjskom lugu (tab. V, 15), dok su u Podravini doprle Dravom uzvodno čak do Kloštra Podravskog—Pijeski, tj. jedine nekropole u zapadnoj skupini s nekoliko naušnica volinjskog tipa (tab. V, 9, 10)¹⁵⁶, združenim ondje s većim brojem lijevanih grozdolikih naušnica bjelobrdске pripadnosti (tab. IV, 11—13), te s više naušnica importiranih na taj položaj u Podravini Dravom nizvodno iz predalpskog ili alpsko-karantanskog područja¹⁵⁷. Inače su u grobljima zapadne skupine uočljive srebrne lijevane naušnice, koje kvalitetno oponašaju volinjski tip, premda to vrijedi također i za is-

¹⁵⁴ Najraniji je novac Arpadovića u jednom grobu Batajnica—Velika Humka, slijede u kronološkom nizu novci Arpadovića u više grobova Bijelo Brdo—ul. Venecija i Svinjarevci, a najkasniji su novci Arpadovića kasnog 11. i ranog 12. st. u grobovima Vinkovci—Meraja. Precizni se numizmatički podaci u tim novcima Arpadovića mogu naći u prije cit. lit., u kojoj su navedena groblja objavljena, ili u popisu nalazišta uz kartu (tab. VIII).

¹⁵⁵ Izuzimamo od ove prema dostupnoj literaturi provjerene konstatacije novo istraženu nekropolu Majs kod Mohača. — Cf. ovdje n. 46a.

¹⁵⁶ Cf. lit. u n. 86.

¹⁵⁷ Nekropola Kloštar Podravski—Pijeski sadržava ukupno tridesetak naušnica, među njima su približno dvije trećine grozdolikog tipa, kvalitativno različite od fino rađenih volinjskog porijekla do grubo lijevanih primjeraka u nekoliko poznatih varijantata (cf. Z. Vinski, *Revue Archéologique* I, 1, 1958,

46, fig. 4); nadalje je u toj nekropoli zastupano nekoliko slabo sačuvanih srebrnih naušnica, koje su karakteristične po većem broju jagoda rađenih na proboj usko stisnutih jedna uz drugu (cf. J. Brunšmid, o. c., 81, fig. 33, 8), one nemaju bližih paralela u Jugoslaviji i sva je prilika da su zapadnoslavenski nakit moravske tradicije importiran kroz Karantaniju u Podravinu (K. Vinski-Gasparini, *Starohrvatska Prosvjeta* ser. III, 2, 1952, 22, n. 14—16, tab. IV, 4; cf. analogije: V. Hrubý, *Staré Město, velkomoravské pohřebiště Na valách* etc., 1955, 457, tab. 66, 11. — H. Dolenz, *Jahrbuch Mus. Villach* 6, 1969, 38 sq., 48 sq., tab. 26, 4—6.). Pored njih evidentiran je u toj nekropoli par nesumnjivo ketlaških lunulastih naušnica (cf. J. Brunšmid, o. c., 81, fig. 31, 3), importiranih svakako iz predalpskih krajeva, kao npr. također lunulasta naušnica u međumurskom oštećenom groblju inače bjelobrdskog obilježja kod Čakovca (cf. A. Horvat, *Spomenici arhitekture i lik. um. u Međumurju*, 1956, 22 sq.).

točnu skupinu¹⁵⁸. O relativno velikom broju grubo lijevanih primjeraka grozdolikh naušnica prvenstveno u nekropolama Ptuj—grad i Prijedor—Gomjenica bilo je već prije riječi¹⁵⁹, a generaliter se u ovoj raspravi isticalo s više aspekata i donekle različitih gledišta značaj grozdolikh naušnica kao iskonskog slavenskog nakita.

Preostaje nam osvrt na pojavljivanje grozdolikh naušnica u grobljima istočne i zapadne skupine, a u tom vidu je očigledna doista napadna razlika, koja postaje najjasnija komparacijom nekropola. U svim nekropolama istočne skupine veoma su npr., brojne karičice sa »S« nastavkom, ali lijevane grozdolike naušnice su u njima u odnosu na evidentno velik broj grobova veoma rijetke (Bijelo Brdo—ul. Venecija i Vukovar—Lijeva bara sadržavaju ukupno samo jedno tuce primjeraka), dok u nešto mlađim nekropolama (Svinjarevci, Vinkovci—Meraja i Borinci—Crkvište) grozdolike naušnice uopće nisu zastupljene. Slična su naša zapažanja u spominjanim objavljenim grobljima bjelobrdske pripadnosti sjeverno od donje i srednje Drave, u baranjskoj županiji (npr. groblja Ellend I i II itd.) i u somođkoj županiji (npr. groblje Kérpuszta), pa i dalje u Transdanubiji nema bitnih razlika, npr. u spomenutoj golemoj nekropoli Halimba—Cseres (vespremska županija) 10.—12. stoljeća s relativno malim brojem grozdolikh naušnica (u više od 900 grobova na redove), ali već s vidnim sekundarnim utjecajem moravske zlatarske tradicije¹⁶⁰. Naprotiv u nekropolama zapadne skupine u međuriječju je arheološka slika s obzirom na grozdolike naušnice bitno drugačija: nekropola Prijedor—Gomjenica sadržava ukupno čak 104 primjerka lijevanih grozdolikh naušnica bjelobrdske pripadnosti (pored brojnih naušnica ketlaške i dalmatinsko-hrvatske radioničke pripadnosti), a nekropola Ptuj—grad sadržava ukupno 70 primjeraka lijevanih grozdolikh naušnica bjelobrdske kulturne pripadnosti (pored većeg broja kvalitetnih ketlaških naušnica i nekoliko importiranih naušnica, odnosno dijelom raskošnog nakita najvjerojatnije proizvoda velikomoravskog zlatarstva^{160a}). Također se po grobnim nalazima nekropole Kloštar Podravski—Pijeski (iako bez sačuvanih grobnih cjelina) zapaža neusporedivo

¹⁵⁸ Primjerci naušnica iz Siska—Tomislavova ul. (tab. II, 1—3) i iz Velikog Bukovca (tab. V, 11, 12), ali također i iz Vukovara—Lijeve bare (grob 426, tab. V, 13, 14), cf. ovdje n. 21 i 87.

¹⁵⁹ Cf. ovdje n. 80, 87, 92 i 93 s pripadajućim tekstom.

¹⁶⁰ Gy. Török, *Die Bewohner v. Halimba etc.*, Arch. Hungar. s. n. XXXIX, 1962, 24 sqq., tab. X, 506, 621, XI, 841, XIII, 859. — B. Dostál, o. c., 402 sqq. — Zanimljiva su specijalna paleodemografska istraživanja vršena na cjelokupnom grobnom i antropološkom materijalu goleme nekropole Halimba—Cseres (slično prethodnim istraživanjima slavenske nekropole Kérpuszta, cf. lit. ovdje n. 46a), koja spominjemo i zbog

toga, jer ne mogu pružiti podršku »sociološkoj« konstrukciji B. Szóke-a (cf. ovdje n. 94); njoj se u velikoj mjeri približio Gy. Török, o. c., 63 sq., 115. Za navedena paleodemografska istraživanja cf. Gy. Acsádi i J. Nemeskéri, *Homo* 8, 3, 1957, 133—148.

^{160a} Za primarni utjecaj velikomoravskog zlatarstva, odnosno kao import iz Moravske u 10. st. kroz Karantaniju u sklopu nekropole Ptuj—grad smatramo dijelom veoma raskošan nakit od plemenitog metala, tj. naušnice, dugmeta i prsten u ženskim grobovima 341, 350 i 355, cf. J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu etc.*, 1950, 74 sqq., fig. 104, 107 i 110. Prilikom objave nije autor uzeo u obzir import iz Moravske.

veći broj grozdolikih naušnica u relaciji prema grobljima istočne skupine, što indiciraju donekle i pojedina manja groblja zapadne skupine (npr. Veliki Bukovec, Sisak itd.). Nekropola Prijedor—Gomjenica (odnosno i pripadajuće slavensko naselje negdje nedaleko ušća rječice Gomjenice u rijeku Sanu) smještena je u vrijeme korištenja tog groblja svakako na teritoriju Panonske Hrvatske u 10. i 11. stoljeću¹⁶¹, ali po svoj prilici nekropola nije više bila u kasnom 11. stoljeću u funkciji, jer se u njezinu bogatom grobnom inventaru ne naziru značajke najmlađe faze bjelobrdске kulture. Istovremena je s ovom nekropolom velika nekropola Ptuj—grad, obilježena također elementima cvata bjelobrdске kulture, a po historijskom zbivanju bio je Ptuj u 11. stoljeću u tzv. Podravskoj krajini na periferiji Velike Karantanije u ovisnosti od njemačkog carstva¹⁶². Mađari su se u 10. stoljeću doduše u ratničkim pohodima prema Alpama zalijetali u taj podravski kraj, koji je nesumnjivo izvan granica države Arpadovića u 11. stoljeću. Panonska Hrvatska je nakon smrti hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira (1074—1089) u zadnjem desetljeću 11. stoljeća, tj. od 1091. godine došla pod ovisnost Arpadovića, i to prodorom kralja Ladislava I (1074—1095) za njegova sinovca Almoša (1091—1095) i brata mu kralja Kolomana (1095—1116), koji je uspio učvrstiti zapravo 1102. godine vlast Arpadovića po čitavoj Hrvatskoj¹⁶³. Podudaranje nekropole Prijedor—Gomjenica s nekropolom Ptuj—grad dokazuje u prvom redu zajedničku kulturnu i etničku pripadnost Slavenima 10. i 11. stoljeća tog ondje pokopanog žiteljstva. U ovim nekropolama, kao i u svim ostalim grobnim nalazištima zapadne skupine nema ni jednog grobnog priloga novca Arpadovića 11. stoljeća, ustanovljenog u manjoj ili većoj mjeri u grobljima istočne skupine, gdje je u pojedinim nekropolama na srijemskom tlu arheološki evidentirano mađarsko etničko pristustvo i mjestimično mađarski neposredni kulturni utjecaj. U Panonskoj Hrvatskoj bilo bi pokapanje Mađara moguće prema historijskim podacima najranije nakon 1091. godine, tj. u završnom 11. stoljeću¹⁶⁴, ali

¹⁶¹ N. Miletić, Glasnik Zem. muz. n. s. XXI—XXII, 1967, 145; autor datira nekropolu do oko 1030. g., zaključno u vrijeme vladanja Krešimira III (1000—1030), a po našem mišljenju ta nekropola traje ipak duže u 11. st. u vrijeme vladanja Stjepana I (1035—1058) Krešimirovića i Mihajla Krešimira IV (1058—1074). To nam, uz ostalo, indiciraju brojne lijevane grozdolike naušnice, veoma karakteristične za vrijeme cvata bjelobrdске kulture, koje se ne može ograničiti samo na prva tri desetljeća 11. st. Ta je nekropola uglavnom istovremena s nekropolom Ptuj—grad. — Pripominjemo da je sav sjeverozapadni dio današnje Bosne tek u tursko doba priključen Bosni, dok je nakon 11. st. kroz srednji vijek pripadao dukatu Slavonije u vrijeme Arpadovića i Anžuvina; u tom su smislu veoma jasni zemljovidni koje je objavio beogradski histo-

ričar S. Cirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, 1964, 64, 162. — Za Bosnu u 10. st. cf. R. Novaković, Historijski zbornik XIX—XX, 1966—1967, 265 sqq.

¹⁶² Za historijske granice i Veliku Karantaniju cf. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, 1965, 140 sqq., 144 sqq.

¹⁶³ Poznata je činjenica da je kralj Koloman (1095—1116) porazio 1097. g. u bici na Gvozdu hrvatskog vladara Petra (1093—1097), ali od 1099. g. do 1102. g. oslobodila se Hrvatska Kolomanova vrhovništva; nije doduše provjereno da li se taj prekid odnosi samo na Dalmatinsku Hrvatsku ili možda i na Panonsku Hrvatsku? Cf. F. Šišić, o. c., 621 sqq., 635 sqq.

¹⁶⁴ Prethodna znatno ranija i zapravo časovita pojava mađarskih četa u Hrvatskoj 1027. g., koje je poslao kralj Stjepan I Arpadovac (997—1038) na dalmatinske grado-

to arheološki nije moguće dokumentirati, jer tad uglavnom prestaju groblja na redove bjelobrdske kulture zapadne skupine u dravsko-savskom međuriječju.

»Velikomađarska fascinacija« reflektirala se, uz ostalo, u jednom dijelu novije mađarske arheološke literature npr. i na taj način što su, doduše diskretno mimogred, ali bez oklijevanja, kratkim putem uvrstili nekropolu Ptuj—grad među mađarska groblja¹⁶⁵. Upozorili bismo ovom prilikom samo na slijedeće: u navedenoj literaturi nije se htjela uzeti u obzir očigledna činjenica da nekropola Ptuj—grad sadržava sama po sebi daleko veći broj lijevanih grozdolikih naušnica od bilo koje objavljene nekropole 10.—11. stoljeća u čitavoj Transdanubiji. Pitanje je da li sve te nekropole 10. i 11. stoljeća u Transdanubiji zajedno dosižu po ukupnoj statistici broj takvih naušnica ravan onome u nekropoli Ptuj—grad? Pitanje se potencira ako upozorimo na još veći broj lijevanih grozdolikih naušnica u nekropoli Prijedor—Gomjenica, jer se s vidnog kuta takve statistike ne može naći, ne samo u Transdanubiji, već ni na teritoriju cijele Mađarske ni približna paralela!

Vratimo li se na polaznu tačku naše teme, a to je jedinstveni nalaz sisačkog kamenog kalupa za izradbu lijevanih grozdolikih naušnica (tab. III, 1—4) i pojava nekoliko odbačenih neuspjelo lijevanih grozdolikih naušnica bjelobrdskog tipa (tab. III, 5—8) u Sisku, primijetili bismo da su analogni nalazi neuspjelo lijevanih grozdolikih naušnica u čitavoj Mađarskoj doista rijetka pojava¹⁶⁶ (tab.

ve za vladanja Krešimira III (1000—1030), pomogla je Svetoslavićima da zavladaju Panonskom Hrvatskom, u njihovu trvenju s Krešimirovićima u prvoj polovini 11. st., ali se kratki boravak mađarskih četa nije mogao manifestirati u vidu kulturnog utjecaja odredivog u grobljima. Za taj događaj cf. F. Šišić, o. c., 484.

¹⁶⁵ Gy. Török, o. c., 13, 35.

¹⁶⁶ Iz Mađarske nam je poznat samo jedan slučaj nalaza slabo lijevane grozdolike naušnice (od olovne legure) bjelobrdskog tipa, s potiskog nalazišta Hódmezővásárhely—Kopáncs, i to kao jedini takav primjerak nakita (tab. VI, 14) u ženskom grobu 32 mješovitog groblja na redove, datiranog u drugu polovinu 11. st., cf. M. Párducz, Dolgozatok XIX, 1943, 187, tab. LXIII, 32. — O mađarskoj i slavenskoj pripadnosti navedenog groblja cf. G. Fehér, Acta Arch. Acad. Scient. Hungar. VIII, 1958, 311. — Dodatne napomene u korekturi: P. Németh, o. c., 193, navodi sumaran popis nalazišta s naušnicama volinjskog tipa u Karpatskoj kotlini, a taj se podudara uglavnom (tj. uz neznatne razlike) s našom evidencijom, vidi ovdje n. 102, 103 i 104; autor spominje (o. c., 193, no. 13, n. 56) iz Jugoslavije ta-

kođer nalazište Bočar u Banatu, ali taj podatak nije tačan. — Ukazujemo na naušnice volinjskog tipa s desne obale Dunava u Srbiji, odakle su do sada bili poznati samo slučajni nalazi s lokaliteta Braničevo (par. M. Ljubinković-Ćorović, Starinar n. s. II, 1951, 45 sq., fig. 9), Kostol (1 kom., M. Ljubinković-Ćorović, o. c., fig. 10) i Brza Palanka (1 kom., S. Pavlović, Starinar n. s. XVII, 1966, 146, tab. IV, 1), a njima valja dodati nedavno reproduciran par naušnica iz jednog groba u sklopu neobjavljenog ranosrednjovjekovnog groblja s nalazišta Veliki Gradac (kod Donjeg Milanovca), uz crkvu na zapadnom sektoru tog značajnog rimsko-ranobizantskog kastruma (D. Minić i R. Ljubinković, Stare kulture na Đerdapu etc., 1969, 200 sq., 219, tab. LXXVIII, 1); moguće je da su naušnice s ovih podunavskih lokaliteta istovremene s primjercima u Karpatskoj kotlini, odakle su one mogle dospjeti i do desne dunavske obale, ali se ne bi smjela isključiti pretpostavka o njihovu radioničkom porijeklu negdje na bizantsko-provincijalnom balkanskom tlu (npr. u Nišu?), cf. ovdje n. 84. Pripominjemo da smo tek za druge korekture dobili uvid u objavu navedenog groblja Veliki Gradec, cf. D. Minić,

VI, 14), što nije, naravno, samo igra slučaja. Ovo razmatranje zaključujemo s našom tvrdnjom o postojanju lokalnih radionica za izradbu nakita, i to napose naušnica u starohrvatsko doba u Sisku u 11. stoljeću, nesumnjivo prije 1091. godine. Arheološki signifikantan odraz razabiremo u izuzetno velikom broju lijevanih grozdolikih naušnica, kojima je obilježena u dravsko-savskom međuriječju i na susjednom nizinskom tlu južno od Save između Kupe i Vrbasa zapadna skupina groblja na redove. Baština materijalne kulture panonskih Slavena sačuvala se u grobljima zapadne skupine sve do druge polovine 11. stoljeća izvan dohvata mađarske dominacije.

PRILOG

Popis ponajviše grobnih arheoloških nalazišta bjelobrdske kulture i staromađarskih grobova u međuriječju Drave, Dunava i Save, evidentiranih u karti rasprostranjenosti (tab. VIII). Verzeichniss zumeist als Grabfunde deutbarer archäologischer Fundorte der Bijelo Brdo Kultur und altungarischer Gräber im Zwischenstromland der Drau, Donau und Save, die in der Verbreitungskarte (Taf. VIII) evidenciert sind.

1. Bijelo Brdo—ul. Venecija, nekropola (grosses Reihengräberfeld). Lit.: J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. VII, 1903/4, 30 sqq. — S. Ercegović, Starohrvatska prosvjeta ser. III, 6, 1958, 165 qq.
2. Dalj, grobni nalazi (Grabfunde). Lit.: dijelom neobjavljeno (z. T. unveröffentlicht); J. Hampel, Ujabb tanulmányok... 1907, 162, tab. 52 (dolje).
3. Borovo, grobni nalazi (Grabfunde). Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
4. Vukovar-Lijeva bara, nekropola (grosses Reihengräberfeld) i obližnji grobni nalazi (u. benachbarte Grabfunde). Lit.: Z. Vinski, Arch. Jugoslavica III, 1959, 99 sqq. Grobni nalazi uglavnom neobjavljeni (Grabfunde überwiegend unveröffentlicht).
5. Vučedol kod Vukovara, slučajni nalaz (Streufund). Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
6. Sotin, grobni nalazi (Grabfunde) i naseobinski tragovi (u. Siedlungsspuren). Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).

Starinar n. s. XX, 1969 (1970), 233—247, datiranog u 11.—12. st., možda s dužim trajanjem. Autorova evidencija naušnica adekvatnih volinjskom tipu s nalazišta u Srbiji podudara se s našom evidencijom, uz jedini dodatak neobjavljenog slučajnog nalaza iz Prahova na Dunavu, autor s pravom ukazuje na mogućnost bizantskog importa takvog nakita s juga (D. Minić, o. c. 242). — Poglavlje II naše rasprave započeli smo konstatacijom da se u jugoslaven-skoj arheološkoj literaturi do sada mi-moišlo gledište jednog dijela novije arhe-

ološke literature u Mađarskoj, u kojoj se negira postojanje bjelobrdske kulture. Ovu je prazninu dijelom popunio rad D. Minić, Starinar n. s. XIX, 1968 (1969), 165—173; u njemu se autor osvrće na ta pitanja, iznoseći niz zapažanja pretežno prema nalazima s područja svojeg terena istraživanja na Đerdapu, ali su nažalost izostavljena nalazišta u Vojvodini, a također su u nedovoljnoj mjeri razmotrena kapitalna nalazišta bjelobrdske kulture od Srijema do Slovenije.

7. Svinjarevci, nekropola (grosses Reihengräberfeld).
Lit.: M. Hörnes, Mittheilungen d. Prähistor. Commission... I, 5, 1901, 284 sqq. — J. Brunšmid, o. c., 89 sqq.
8. Vinkovci—Meraja, groblje s crkvom (Gräberfeld mit Kirche) i slučajni nalazi iz okoline (Streufunde a. d. Umgebung).
Lit.: S. Dimitrijević, Acta Musei Cibalensis I, 1966, 74 sqq. Slučajni nalazi neobjavljeni (Streufunde unveröffentlicht).
9. Borinci—Crkvište, nekropola, dijelom kasnijeg vremena, ponajviše uništena (grosses Reihengräberfeld, z. T. späteren Datums, grösstenteils vernichtet).
Lit.: S. Dimitrijević, o. c., 73 sqq.
10. Vera, grobni nalazi (Grabfunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
11. Sarvaš, slučajni nalaz (Streufund).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
12. Osijek, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
13. Samatovci, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
14. Stari Gradac, groblje, dijelom oštećeno, dijelom neistraženo (Gräberfeld, z. T. zerstört, z. T. noch unerforscht).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
15. Kloštar Podravski—Pijeski, nekropola (grosses Reihengräberfeld).
Lit.: J. Brunšmid, o. c., 76 sqq.
16. Đelekovec, groblje, uglavnom neistraženo (Gräberfeld überwiegend unerforscht).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
17. Veliki Bukovec, groblje (Gräberfeld).
Lit.: J. Brunšmid, o. c., 83 sqq.
18. Čakovec—okolina (Umgebung), groblje (Gräberfeld).
Lit.: A. Horvat, Spomenici arhitekture i lik. umjetnosti u Međimurju, 1956, 22 sqq.
19. Središće, groblje (Gräberfeld).
Lit.: J. Korošec, Staroslovenska grobišča v sev. Sloveniji, 1947, 36 sqq.
20. Ptuj—grad (Schloss), nekropola (grosses Reihengräberfeld).
Lit.: J. Korošec, o. c., 7 sqq. — J. Korošec, Staroslovensko grobišče na ptujskem Gradu etc., 1950, 5 sqq.
21. Hajdina, groblje (Gräberfeld).
Lit.: J. Korošec, Staroslovenska grobišča v sev. Sloveniji, 1947, 28 sqq.
22. Svete gore nad Bizeljskim, groblje s crkvicom (Gräberfeld mit Kapelle).
Lit.: S. Skaler, Arh. pregled 10, 1968, 179 sqq.
23. Veliki Obrež pri Dobovi, nekropola gotovo potpuno uništena (grosses Reihengräberfeld fast vollkommen vernichtet).
Lit.: F. Starè, Varstvo spomenikov VII, 1960, 287. — T. Knez, Arh. Vestnik XVIII, 1967, 392.
24. Velika Horvatska, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
25. Zagreb—Kaptol i Vrhovec—Černomerec, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: Z. Vinski, Iz starog i novog Zagreba II, 1960, 54 sqq., 60.
26. Popovec—Bregi, groblje ponajviše uništeno (Gräberfeld grösstenteils vernichtet).
Lit.: S. Ercegović, Arh. pregled 1, 1959, 105 sqq.
27. Kiringrad, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: S. Ercegović, Starohrvatska prosvjeta ser. III, 7, 250.

28. Sisak—Tomislavova ul. i nepoznati lokalitet (u. unbekannter Fundort), grobni nalazi (Grabfunde).
Lit.: A. Horvat, Starohrvatska prosvjeta ser. III, 3, 1954, 99 sqq. Nekoliko slučajnih nalaza neobjavljeno (einige Streufunde unveröffentlicht).
29. Velika Gradusa, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
30. Prijedor—Gomjenica (Baltine bare), nekropola (grosses Reihengräberfeld).
Lit.: N. Miletić, Glasnik Zem. muz. n. s. XXI, 1967, 83 sqq.
31. Junuzovci, groblje (Gräberfeld).
Lit.: P. Korošec-Vračko, Glasnik Zem. muz. LIV, 1942, 271 sqq.
32. Mrsunjski lug kod Brodskog Stupnika, naselje na gradištu (Burgwallsiedlung).
Lit.: Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, Gradište u Mrsunjskom lugu, 1950, 18, 19.
33. Slavonski Brod—okolina (Umgebung), slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
34. Đakovo—okolina (Đakovština), slučajni nalazi (Streufunde) i naseobinski tragovi (u. Siedlungsspuren).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
35. Sremska Mitrovica, grobni nalazi (Grabfunde) i slučajni nalazi (u. Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht). Slučajan nalaz (Streufund): Z. Vinski, Peristil I, 1954, 205.
36. Hrtkovci, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
37. Surduk, slučajni nalazi (Streufunde).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht).
38. Novi Banovci, grobni nalazi (Grabfunde) i slučajni nalazi (u. Streufunde).
Lit.: ponajviše neobjavljeno (grösstenteils unveröffentlicht), izuzetno npr. (ausnahmsweise z. B.) J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr. n. s. I, 1895, 178.
39. Batajnica—Velika Humka, nekropola (grosses Reihengräberfeld) s 5 staromađarskih konjaničkih grobova (mit 5 altungarischen Reitergräbern).
Lit.: J. Kovačević i D. Dimitrijević, Arh. pregled 1, 1959, 151 sqq.
40. Vojka—Humka, groblje uništeno kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim sahranjivanjem, sačuvana 2 groba staromađarskog obilježja (Gräberfeld zerstört durch spätmittelalterliche u. neuzeitliche Bestattung, es verblieben 2 Gräber altungarischer Zugehörigkeit).
Lit.: neobjavljeno (unveröffentlicht), obavijest (Angabe) D. Dimitrijević, Zemun.

ZUSAMMENFASSUNG

ZUR FRAGE DES BESTEHENS VON SCHMUCKWERKSTÄTTEN AUS ALTKROATISCHER ZEIT IN SISAK

I

Die Stadt Sisak in Kroatien gilt als ein seltenes toponomastisches Beispiel auf ehemals römischem Provinzboden Pannoniens, in deren heutiger Namensbildung der antike Ortsname *Siscia* erhalten geblieben ist (Anm. 1—4). Die römische urbane Siedlung, berühmt als Münzprägestätte bis in das späte 4. Jh. (Anm. 5, 6), existierte in der Spätantike noch etwa 2. Jhe.; die Zerstörung von

Siscia unbekanntem Datums etwa um ± 600 verursachten die Awarenfeldzüge u. die südslawische Landnahme. Innerhalb des spätrömischen ungenügend erforschten urbanen Bereiches entwickelte sich die mittelalterliche befestigte Siedlung. Abgesehen von den nur teilweise veröffentlichten völkerwanderungszeitlichen Funden (Anm. 7, 8) sind die relativ zahlreicheren als slawisch bestimmbar archäologischen Funde des frühen u. hohen Mittelalters von grösserer Bedeutung (Anm. 10). Steinfragmente mit vorromanischer Flechtwerkskulptur (Anm. 11) sind deutliche Reste von zumindest einer gemauerten Kirche mit Steinskulptureinrichtung, wohl altkroatischen Ursprung. Naheliegendste Parallelen findet man dazu im entsprechenden vielzähligen vorromanischen sakralen Denkmälerbestand des 9.—11. Jh's. auf dalmatinischem Boden, also im Kerngebiet des frühfeudalen kroatischen Staates. Abgesehen von zahlreichem Scherbenmaterial an slawischer Burgwallkeramik sind davon ganze Töpfe spärlich anzutreffen (Anm. 14, 15). Allerdings ist in grösserer Zahl frühmittelalterlicher typisch slawischer Frauenschmuck vertreten (Taf. I u. II), der überwiegend aus nicht mehr genau lokalisierbaren Gräbern innerhalb des jetzigen Sisakers Stadtbezirks stammt (Anm. 20); nur zu einigen Exemplaren (Taf. II, 1—4) ist die Fundstelle in der Tomislav-Strasse verbürgt, anschliessend an spätantike Gräber des grössten römerzeitlichen Friedhofes von *Siscia* (Anm. 21).

Ein halbes Dutzend filigranverzierter silberner u. bronzevergoldeter Ohringe (Taf. I, 1—4, II, 5, 6) ist eindeutig als altkroatischer Schmuckimport zu beurteilen, der werkstattmässig ohne Zweifel in die Dalmatinisch-kroatische Kultur einzureihen ist. Die sog. dalmatinisch-kroatische Schmuckgruppe zählt nach neueren fundstatistischen Beobachtungen zumindest 3.000 Exemplare (Anm. 17 u. 18), als ihr Herstellungszentrum gilt das dalmatinische Binnenland, umgrenzt von den Flüssen Zrmanja u. Cetina. Ebendort befindet sich das Kerngebiet des von der Trpimir-Dynastie regierten frühfeudalen kroatischen Staates, dem im 10. u. 11. Jh. historisch beglaubigt auch die Stadt Sisak angehört hat.

Zahlreich ist in Sisak slawischer Frauenschmuck der Bijelo Brdo Kultur festzustellen (Taf. I, 5—16, II, 1—4, 7—13), die man bekanntlich in die Zeitspanne vom späteren 10. Jh. bis in das frühe 12. Jh. datiert, mit Schwerpunkt im gesamten 11. Jh. (Anm. 19). Darunter sind hauptsächlich gegossene traubenförmige Ohringe anzuführen, als besonders charakteristisches Leitmerkmal für die Hinterlassenschaft der pannonischen Slawen. Vertreten sind die sonst üblichen Formvarianten der meist bronzenen traubenförmigen Ohringe (Taf. I, 5—12), die sich z.T. untereinander hinsichtlich auf die gusstechnische Qualität unterscheiden; in sorgfältigem Silberguss sind 3 Exemplare aus slawischen Gräbern in der Tomislav-Strasse (Taf. II, 1—3) hergestellt.

Anschliessend sei auf 1 bisher unbeachtetes bronzenes Ohringfragment hingewiesen (Taf. I, 13 = Taf. III, 8), das eigentlich als schlecht gegossener bzw. unfertiger u. weggeworfener Ohring zu beurteilen ist, desgleichen noch 3 ihm entsprechende unveröffentlichte bronzene Exemplare (Taf. III, 5, 6, 7). Diese unscheinbaren u. rustikalen Funde, obzwar ohne Begleitangaben der genauen Fundstelle innerhalb des jetzigen Sisakers Stadtbezirks, sind ohne Zweifel an Ort u. Stelle hergestellte gusstechnisch missglückte Erzeugnisse, die offenbar auf das

Bestehen von zumindest einer lokalen Schmuckwerkstatt von slawischen Ohr- ringen innerhalb der frühmittelalterlichen Siedlung in Sisak hinweisen.

Im östlichen Gebiet des Zwischenstromlandes der Drau, Donau u. Save sind in Syrmien noch 3 Einzelfunde an entsprechenden missglückt gegossenen Ohr- ringen zu vermerken, u. zw. vom rechten Donauufer die Fragmente aus Sotin

Cornacum (Silber, Taf. III, 9) u. Novi Banovci = *Burgenae* (Bleilegur, Taf. III, 10), das dritte Fragment stammt vom linken Saveufer bei Sremska Mitrovica

Sirmium (Bleilegur, Taf. III, 11). — Bei dieser Gelegenheit sei an 2 bereits bekannte funktionell analoge bronzene Exemplare von missglückt gegossenen Ohringen aus dem dalmatinischen Binnenland erinnert, bzw. aus der Umgebung von Knin (Taf. III, 12) u. vom bekannten altkroatischen Gräberfeld an der Crk- vina in Biskupija (Taf. III, 13) bei Knin (Anm. 28). Im Bereich der dalmatinisch- kroatischen Schmuckgruppe findet man mitunter gegossene Ohringe, wie z. B. diejenigen vom Fundort Cetinograd (Text, Abb. a), etwa an der damaligen Grenze des dalmatinischen Kroatien zum pannonischen Kroatien.

Ausserordentlich selten ist ein sehr bedeutsamer (1912 entdeckter) bisher unveröffentlichter Baggerfund aus dem Kupa-Fluss am Landungsplatz im jetzigen Sisak. Es handelt sich um eine teilweise beschädigte beiderseits bearbeitete Guss- form (Taf. III, 1—4) aus gelblichem Sandstein. An einer Fläche ist ein klar sicht- barer traubenförmiger Ohrring (Taf. III, 1, 3) in den Stein geschnitzt, an der Gegenfläche ist der Rest eines eingeschnitzten Kreuzes (Taf. III, 2, 4) feststellbar, wovon ein beträchtlicher Teil durch alte, d.h. ehemalige Beschädigung abgeschla- gen wurde.

In Jugoslawien hat man bisher eigentlich keine frühmittelalterlichen Gussfor- men vorgefunden, als ältestes donauländisches Exemplar gilt nach wie vor die steinerne Gussform aus einem Frauengrab des 8. Jh's. im awarenzeitlichen Grä- berfeld von Átokháza-Biliscs bei Szeged (Anm. 36), also im ungarischen Theissge- biet. In den grossen Burgwallsiedlungen der West- u. Ostslawen ist der Gebrauch von irdenen u. steinernen Gussformen nicht vor dem 10.—11. Jh. feststellbar, um sich seit dem 12. Jh. zahlenmässig sehr zu vermehren (Anm. 38—40). Keine Schmuckdarstellung der angeführten zumeist späteren Gussformen kann man typologisch mit denen der Gussform von Sisak vergleichen.

Die Kreuzdarstellung (Taf. III, 2, 4) der Gussform von Sisak weist, trotz der argen Beschädigung, Stilmerkmale alter Tradition auf, die an kreuzförmigen Frauenschmuck der romanisierten u. christianisierten altsässigen Bevölkerung des 6. u. frühen 7. Jh's. erinnern (Anm. 41—43). Zur Zeit der Awarenherrschaft ist die altsässige Bevölkerung bestimmt nicht überall auf römischem Provinzbo- den vollständig vernichtet worden, in bescheidenerem Ausmass fristete sie ihr Dasein, eigens dürfte sie in den mehr oder weniger zerstörten spätrömischen urbanen Siedlungen verblieben sein, als Erzeugerin von den barbarischen Erober- ern geschätzten u. nutzbaren Kunsthandwerk. Nach der im 7. Jh. vollzogenen südslawischen Landnahme, gerieten die in z. T. halbzerstörten spätrömischen urbanen Siedlungen kolonisierten Slawen in dauernde Berührung, bzw. auch in natürliche Symbiose mit altsässigen Bevölkerungsresten, um auf diese Weise als

Lehngut u. a. eine Anzahl von Zierformen spätantiken Ursprungs zu übernehmen, die man in der Awarenzeit u. in der folgenden frühfeudalen Epoche bei den Südslawen verfolgen kann, wozu allerdings dauernde Anregungen aus den unter byzantinischer Oberhoheit stehenden adriatischen u. balkanischen Städten viel beigetragen haben. Entsprechende Zierformtraditionen manifestieren sich in rustikalen Schmuckgebilden der Bijelo Brdo Kultur, deren Formenschatz bekanntlich eine Anzahl von alten Kontinuitätserscheinungen enthält (Anm. 44). Es ist also durchaus möglich, dass die Kreuzdarstellung der steinernen Gussform eben in Sisak noch um das Jahr 1000 Spuren bedeutend älterer Schmucktradition bewahrt haben dürfte.

In den Gräberfeldern der Bijelo Brdo Kultur enthalten mitunter Frauen- u. Kindergräber Kreuz-Anhänger in lokalem Metallguss, die in rustikaler Ausführung byzantinischen Kreuzen, bzw. Enkolpions nachgebildet wurden, wie man das an einigen primitiven Exemplaren mit Christus-Gestalten gut nachprüfen kann. Im Karpatenbecken sind sie recht selten (Anm. 45), bis auf das überwiegend ungarische früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szentes Szent László (Anm. 46). Zum Unterschied von Transdanubien (Anm. 46 a) findet man im Zwischenstromland der Drau, Donau u. Save Kreuz-Anhänger in typischer recht rustikaler, zweifelsohne lokaler Erzeugung relativ öfters vor, überwiegend im Grabzusammenhang der Bijelo Brdo Kultur. Davon waren bisher nur 2 Exemplare bekannt, u. zw. aus den Gräberfeldern von Kloštar Podravski—Pijeski (Anm. 47 u. Taf. IV, 1) u. Ptuj-grad (Anm. 61 u. 62). Die übrigen 7 unveröffentlichten Kreuz-Anhänger (Anm. 48—59 u. Taf. IV, 2—8) gehören unbedingt dem gleichen Milieu an, wozu noch einige dzt. unzugänglichen Vergleichsstücke aus Nordserbien vom rechten Donauufer bei *Viminacium* beigefügt werden sollten (Anm. 64). Ein Exemplar aus Sisak (Taf. I, 17) ist eigentlich auszuklammern, es handelt sich um einen bronzenen Kreuzbeschlag fraglicher Zugehörigkeit. Die Herstellung von kreuzförmigem Schmuck im Bereich des Zwischenstromlandes ist nicht nur auf spätantike Tradition zurückzuführen, sondern wohl als Folgeerscheinung der byzantinischen Herrschaft in Syrmien zu deuten, die im 11. Jh. ebendort etwas über 50 Jahre dauerte (von 1018 bis 1071, vgl. Anm. 65).

Für das frühmittelalterliche Südosteuropa ist schmuckwerkstattgeschichtlich der guterhaltene traubenförmige Ohrring (Taf. III, 1, 3) der Gussform von Sisak als selten bedeutungsvoll zu bezeichnen. Die steinerne Gussform war zur Benützungszeit eigentlich zweiteilig, wovon nur eine Hälfte vorliegt. Der eher flach in den Stein geschnitzte Ohrring hat ausgesprochen rustikales Gepräge, die Verzierung ist nur angedeutet, die Ausbuchtungen bezweckten den Guss der üblichen vier Beeren, die für den traubenförmigen Ohrringtyp selbst in plumper Ausführung charakteristisch sind. Wie bereits erwähnt, gehören gegossene Ohrringe vom traubenförmigen Typ, als slawischer Schmuck dem Formenschatz der Bijelo brdo Kultur an, besonders in der Reihengräbern der pannonischen Slawen des 10.—11. Jh's. (Anm. 19). Als Vorbild gilt ebenfalls hier — wie bei den Slawen in Dalmatien, Mähren u. der Ukraine, wo im 9. u. 10. Jh. goldschmiedetechnisch kompliziertere Verfahren benutzt wurden — der byzantinische traubenförmige Prototyp, bzw. filigranverzierter z. T. importierter slawischer Ohrschmuck, wonach

im Mitteldonaubecken in einigen typologischen Varianten Ohrringe gegossen wurden (Anm. 66—78). Abgesehen von den eingebürgerten Ohrschmuck-Spielarten des gegossenen traubenförmigen Typs, den man als sekundären grossmährischen Einfluss deuten sollte (Anm. 67), sind einige typologisch unwesentlichen Unterschiede feststellbar, die eigentlich auf die Qualität des Gussverfahrens zurückzuführen sind (Anm. 68 u. Taf. IV, 9—16). Öfters sind darunter vereinfacht ausgeführte rustikal wirkende Exemplare vorhanden (z. B. Taf. IV, 14—16), die ungefähr demjenigen der Gussform von Sisak (Taf. III, 3) entsprechen.

Die angeführten Beobachtungen gelten allenfalls für eine dem Formenschatz der Bijelo Brdo Kultur eigene deutlich unterschiedbare typologische Variante von traubenförmigen gegossenen Ohrringen mit je zwei Paaren Verdickungen (kranzförmige Beerenimitationen) am unteren Bogen (Taf. II, 1—3, V, 5—8, 11—14). Als Vorbild kommen hier hauptsächlich silberne feingearbeitete mit Filigran u. Granulation verzierte Ohrringe in Betracht, die je zwei Paar granulierten Kränzchen aufweisen; es handelt sich um Import aus Kiewrussland, bzw. aus Wolhynien in der westlichen Ukraine, die in der Literatur als Ohrringe vom Wolhynischen Typ geläufig sind (Anm. 82 u. 101). Im Karpatenbecken haben in diesem Sinne paradigmatische Bedeutung zumindest 10 Exemplare (Taf. VI 1—10) aus dem bekannten münzdatierten, allerdings komplexen Schatzfund von Tokaj (Anm. 81), der im frühen 11. Jh. an der oberen Theiss vergraben wurde. Die Fundverbreitung von entsprechenden Ohrringen kann man vor allem entlang der Theiss (Anm. 103) u. stellenweise in Transylvanien (Anm. 102) gut verfolgen. Bezugnehmend auf Jugoslawien soll hier von den innerhalb Serbiens festgestellten später datierbaren silbernen traubenförmigen Ohrringen (Anm. 84) Abstand genommen werden, da es sich möglicherweise um Ohrschmuck handelt, den man als konvergente Erscheinung aus balkanischen byzantinisch beeinflussten Werkstätten deuten könnte. Jedoch die nordjugoslawischen Fundstücke wie 1 aus dem Banat (Taf. VI, 13) u. 4 aus Syrmien (Taf. V, 1—4) sind ohne Zweifel mit den Fundzusammenhängen im Karpatenbecken in direkte Verbindung zu bringen (Anm. 83, 88 u. 84 a) u. müssten wohl als importierter Wolhynischer Ohrringtyp beurteilt werden. Im Zwischenstromland der Drau, Donau u. Save gibt es einige etwas bescheidener ausgeführte Ohrringe vom Wolhynischen Typ (z. B. Taf. V, 9, 10, 15, 16), ausserdem ist eine relativ beträchtliche Anzahl von gegossenen Ohrringen vorhanden, die dem Wolhynischen Typ in qualitativ verschiedener Weise nachgebildet sein dürften (z. B. Taf. II, 1—3, V, 5—8, 11—14). Lokale Herstellung gegossener Ohrringe, nachgebildet dem Wolhynischen Ohrringtyp, beweist das bereits erwähnte gusstechnisch missglückte Exemplar von Sremska Mitrovica (Taf. III, 11 u. Anm. 27). Im westlichen Teil des Zwischenstromlandes der Drau u. Save ist die Zahl vergrößert gegossener rustikaler Exemplare mit je zwei Paaren von Verdickungen am unteren Bogen oft festzustellen, so z. B. im grossen Reihengräberfeld von Ptuj-grad (Anm. 80), aber es beinhaltet weder echte noch qualitativ gute Nachbildungen der Ohrringe vom Wolhynischen Typ. Somit ist hier der Prototyp nicht eindeutig zu ermitteln, abgesehen vom sonst vorhandenen sekundären Einfluss grossmährischer Herkunft.

II

In der jugoslawischen archäologischen Literatur hat man bisher den Standpunkt eines Teils der neueren archäologischen Literatur in Ungarn nicht berücksichtigt, der sich auf die Bijelo Brdo Kultur bezieht (Anm. 94). Kurz skizziert gipfelt dieser Standpunkt im Bemühen den möglichst grössten Teil der Gräberfelder des 10. u. 11. Jh's. im Karpatenbecken ausschliesslich dem altungarischen Ethnikon zuzuschreiben, wobei man entsprechenderweise der altsässigen oft überwiegend slawischen Bevölkerung im pannonischen Donaauraum das Bestehen ihrer materiellen Kultur abzustreiten für richtig hält. Dies folgert aus der propagierten »soziologischen« Konstruktion ungefähr folgendermassen: die altungarische »vornehme« Herrenschicht besteht aus Reitergräbern mit reichen Beigaben, im Gegensatz zum altungarischen »gemeinen« Volk, bzw. zur früharpadenzeitlichen ungarischen Bevölkerung, die sich in einfacher Erdbestattung in Reihengräbern manifestiert, deren Beigaben dem Inventar der Bijelo Brdo Kultur entsprechen würde; begrifflich sei ebendiese Kultur als angeblich irrig u. überholt abzulehnen, eigens im Hinblick auf das archäologisch anonym bezeichnete donauländische Slawentum. Es ist überflüssig sich in polemische Diskussion mit den Vertretern solcher Meinungen (Anm. 94) einzulassen, deren Standpunkt als eine eigentlich anachronistische Folgerscheinung »grossungarischer Faszination« erklärbar ist.

Nach den Ergebnissen der ungarischen Forschung ist es an sich gut möglich das Fundgut aus der ungarischen Landnahmezeit zu bestimmen. Den Horizont der altungarischen Reitergräber des 10. Jh's. kennzeichnen bekanntlich spezifische Bestattungsformen u. reiternomadische aus Levedien mitgebrachte Elemente, darunter typische Taschenbeschlagsplatten, silberne Garnituren usw., bis um 950 oft von orientalischen Dirhems begleitet; in den Frauengräbern findet man u. a. importierte wohl auch chazarische eigentümliche Ohringe vom Typ Verhne Saltovo (Anm. 96), die man in altungarischen Gräberfeldern in Nord- u. Ostungarn beobachten kann (Anm. 97). Die überwiegende Zahl der altungarischen Gräberfelder mit Reiterbestattungen befindet sich im nördlichen Teil des Karpatenbeckens, an der oberen Theiss, im nördlichen Transdanubien u. der südlichen Slowakei, südlich des Balaton-Sees sind sie dagegen recht selten (Anm. 98). Es ist bestimmt kein Zufall, dass sich entlang der Theiss die Fundorte der Ohringe vom Typ Verhne Saltovo niemals mit den Fundorten der chronologisch zumindest 50 Jahre jüngeren Ohringe vom Wolhynischen Typ decken, die übrigens in Transdanubien nicht vertreten sind (Anm. 99). Chronologisch ist es nicht möglich, etwa entsprechend den Ohringen vom Typ Verhne Saltovo, den Wolhynischen Ohrringtyp in den Formenschatz der landnehmenden ungarischen Stämme einzubeziehen, wofür »Wunsch als Vater des Gedankens« bedingte Andeutungen vorliegen (Anm. 100). In der Theissebene, im nördlichen Alföld u. gleichfalls im östlichen Syrmien ist der Wolhynische Ohrringtyp eigentlich kaum vor dem Jahre 1.000 vorhanden, die einschlägigen Gräberfelder (Anm. 103) gestatten keine ältere Zeitstellung als diejenige des auch diesbezüglich wichtigen Schatzfundes von Tokaj (Anm. 81), der im frühen 11. Jh. in die Erde gelangte. Die betreffenden Gräberfelder (Anm. 103), soweit sie datierbar sind, gehören der Früharpadenzeit an, seit König

Stephan I (997—1038) u. seiner Nachfolger bis spätestens in die Regierungszeit König Ladislaus I (1074—1163). Es sind das z. T. vielleicht noch postlandnahmezeitliche altungarische Gräberfelder des späten 10. Jh's., hauptsächlich aber früharpadenzeitliche mehr oder weniger gemischte ungarische u. altsässig-slawische Reihengräberfelder, welche bis in die zweite Hälfte des 11. Jh's reichen. Als Beispiele seien die Reihengräberfelder Szentes Szent László (Anm. 106, 107), Szob-Vendelin (Anm. 110, 111) u. Batajnica—Velika Humka (Anm. 83, 108, 146) angeführt.

Das Werkstattszentrum der Ohrgehänge vom Wolhynischen Typ liegt ohne Zweifel im westsüdwestlichen Bereich von Kiewrussland, nicht nur in Wohlynien, sondern auch in Podolien am Dnjester u. südlichen Bug, wozu fundstatistische u. werkzeugtechnische Belege die dortigen datierbaren Schatzfunde u. Grabfunde des 10. Jh's. liefern (Anm. 82, 101 u. Taf. VII, 1—9); östlich reicht dieser silberne Ohrschmuck bis an den mittleren Dnjepr u. westlich über die obere Weichsel (Taf. VII, 10, 11) nach Polen etwa bis zur Ostsee, allerdings als Bestandteil der zahlreichen Hacksilber-Schatzfunde des späten 10. u. 11. Jh's. (Anm. 101, 126). Es handelt sich also um slawischen Silberschmuck altrussischer Herkunft, der ursprünglich wohl vom byzantinischen Prototyp abzuleiten ist. Man muss sich die Frage stellen auf welche Weise solche altrussischen Ohrringe im Karpatenbecken in ungarische Benützung gelangten, wofür etliche Belege aus Frauengräbern vorliegen (vgl. z. B. Taf. VI, 11, 12), u. a. in den oben als Beispiele angeführten z. T. komplexen Reihengräberfeldern. Abgesehen vom Schatzfund Tokaj an der oberen Theiss, sind an spärlichen zeitgleichen Verwahrfunden im Karpatenbecken noch zwei Schatzfunde aus dem westlichen Transdanubien zu erwähnen, die als Import aus Kiewrussland in der ersten Hälfte des 11. Jh's. in das früharpadenzeitliche Ungarn gelangte, wie das neuerdings in der ungarischen Forschung klar bewiesen wurde (Anm. 120). Diese beiden Schatzfunde — der kleinere von Zsennye (Anm. 121) u. der grössere von Drassburg (Burgenland), bzw. ehemals Darufalva (Anm. 122) — enthalten kostbaren Frauenschmuck mit Parallelen in denjenigen ostslawischen Schatzfunden, welche wir bereits für den Wohlynischen Ohrringtyp aus der Ukraine z. T. angeführt haben (Anm. 123, 124) u. den man sonst als sog. Wolhynisch-Kiewer Schmuckgruppe bezeichnet (Anm. 125). Die historischen Gegebenheiten der russisch-ungarischen Beziehungen (Anm. 128, 129) in der Zeitspanne nach 970 bis etwa um 1050 ermöglichten durchaus Import von altrussischen Silberschmuck, besonders zur Regierungszeit Stephan's I (997—1038) u. Andreas I (1046—1061). Der Import silberner Ohrringe vom Wolhynischen Typ (Taf. VI, 1—13, V, 1—4) in das Karpatenbecken ist eben auf diese Weise erklärbar, wenn man ohne Scheuklappen der »grossungarischen Faszination« die Sachlage überprüft, wozu neuerdings in der ungarischen Forschung eine vorurteilslose Beweisführung vorgelegt wurde (Anm. 120, 131).

Die importierten silbernen Ohrringe vom Wohlynischen Typ erreichten im Laufe des 11. Jh's., augenscheinlich entlang des Wasserweges der Theiss das symrische Zwischenstromland. Als damalige Modeerscheinung benützten magyarische Frauen im Alföld solchen Ohrschmuck öfters altrussischer werkstattlicher

Herkunft. Im früharpadischen Staat des 11. Jh's. war der Assimilationsprozess zwischen Magyaren u. der altsässigen mehr oder weniger slawisierten oder überwiegend slawischen Bevölkerung schon im Vollzug. Nun gab es bereits im Mitteldonaubecken eine ältere eingebürgerte allenfalls slawische Schmucktradition, wonach um 950 u. in der zweiten Hälfte des 10. Jh's. gegossene traubenförmige Ohringe (etwa z. B. Taf. IV, 9—16) hergestellt wurden, die auf sekundären grossmährischen Kultureinfluss zurückgehen (Anm. 67, 132); solche Ohringe haben im Laufe des Assimilationsprozesses magyarische Frauen kennen gelernt u. gelegentlich getragen. Die dem Wolhynischen Ohringtyp in gegossener Herstellung nachgebildeten Exemplare verschiedener Qualität sind voraussichtlich in denselben altsässig-slawischen überwiegend lokalen Werkstätten angefertigt worden. Ebenso geartete Ohringe sind letzten Endes von dem gemeinsamen traubenförmigen Prototyp abzuleiten, der vor allem für das Slawentum bezeichnend ist, um als slawisches Lehnwort von den sich allmählich kolonisierenden Magyaren gleichfalls benützt zu werden.

III

Innerhalb Jugoslawiens ist das Hauptverbreitungsareal der Fundstätten der Bijelo Brdo Kultur (Taf. VIII) — abgesehen von dem diesbezüglich ungenügend bekannten u. deswegen hier nicht berücksichtigten Gebiet der Provinzen Bačka u. Banat (Anm. 136) — im gesamten Zwischenstromland der Drau, Donau u. Save festzustellen, also von Syrmien westlich in das Südostalpenvorland; miteinzubeziehen ist die unmittelbar benachbarte Saveniederung im jetzigen Nordwestbosnien, westlich anschliessend in Kroatien u. Slowenien die Unterläufe der Flüsse Una, Kupa, Krka u. Mura. Im westlichen Zwischenstromland der Drau u. Save, besonders in Slowenien berühren u. verflechten sich z. T. die Elemente der Bijelo Brdo Kultur mit den Elementen der Karantanisch-Köttlacher Kultur (Anm. 137). Dies gilt ebenfalls für die nordwestbosnische Gegend im Beiflussgebiet der unteren Una; dort vermengen sich die Elemente beider Kulturen mit den Elementen der Dalmatinisch-kroatischen Kultur, wobei man letztere mitunter auch in der Saveniederung antrifft (Anm. 137 a). Dagegen sind einzelne Elemente der Bijelo Brdo Kultur stellenweise noch im gebirgigen Balkanraum zu verfolgen.

Innerhalb des eben umrissenen Areals (Taf. VIII) der Bijelo Brdo Kultur ergibt die Fundstatistik 9 Fundstätten von grossen Reihengräberfeldern (Anm. 139), 16 Fundstätten kleinerer Gräberfelder (Anm. 140) u. 18 Fundstätten von Einzelfunden, zumeist aus nicht erhaltenen überwiegend zerstörten oder ungenügend untersuchten Gräberfeldern (Anm. 141). Sehr selten sind Siedlungsfunde der Bijelo Brdo Kultur erhalten geblieben, wie z. B. am slawischen Burgwall im Mrsunjski lug (Mrsunja Wald) bei Slavonski Brod (Anm. 142). Fundstatistisch wurden zumindest 12 Gräberfelder verschiedener Grösse im Voralpen- u. Alpengebiet Sloweniens nicht berücksichtigt, die entweder neben einzelnen Elementen der Bijelo Brdo Kultur hauptsächlich Elemente der Karantanisch-Köttlacher Kultur aufweisen, oder sonst nicht genügend erforscht sind (Anm. 143).

Nun soll auf einige in der Literatur unerkannten Tatsachen hingewiesen werden, die hier ohne Einzelheiten in grossen Zügen dargelegt werden. Es ist nämlich durchaus möglich innerhalb des angeführten Areals (Taf. VIII) eine gewisse regionale Differenzierung der Bijelo Brdo Kultur angehörigen einschlägigen Gräberfelder durchzuführen, u. zw. in eine östliche Gruppe in Syrmien u. dem anschliessenden östlichen Slawonien u. in die andere westliche Gruppe vom westlichen Slawonien (einschliesslich Nordwestbosnien) durch das kroatische u. slowenische Zwischensromland der Drau u. Save, etwa bis an die obere Drau im südsteiermärkischen Alpenvorland Sloweniens. Die Grenze beider regionalen Gruppen untereinander verläuft von der Drauebene ungefähr bei der Stadt Virovitica (Nr. 14 auf Taf. VIII) südlich etwa zur Mündung des Vrbas-Flusses in die Save (Nr. 31 auf Taf. VIII). Die östliche Gruppe umfasst die grossen Reihengräberfelder Bijelo Brdo—ul. Venecija, Vukovar—Lijevo bara, Svinjarevci, Borinci—Crkvište, Batajnica—Velika Humka (Nr. 1, 4, 7, 9, 39 auf Taf. VIII) u. etliche kleineren Gräberfelder. Die westliche Gruppe umfasst die grossen Reihengräberfelder Prijedor—Gomjenica, Ptuj-grad, Kloštar Podravski—Pijeski, Dobova—Veliki Obrež (Nr. 30, 20, 15, 23 auf Taf. VIII) u. eine Anzahl kleinerer Gräberfelder.

Die ethnische Anwesenheit der Magyaren ist in geschlossenen Gräbern nur im unveröffentlichten münzdatierten Reihengräberfeld des 11. Jh's. von Batajnica—Velika Humka in Südostsyrmien ausdrücklich bewiesen (Anm. 83, 108); es enthält 5 auf altungarische Weise bestattete Reitergräber, die entsprechend den historischen Möglichkeiten auf syrmischem Boden nicht vor 1071 begraben wurden (Anm. 109). Altungarische Reitergräber sind im Karpatenbecken nicht ausschliesslich für das 10. Jh. charakteristisch, man kann sie gelegentlich z. B. an der Theiss noch in der zweiten Hälfte des 11. Jh's. beobachten (z. B. Szentes Szent László, Anm. 107). Ausserdem sind in Südostsyrmien einige Spuren von vernichteten magyarischen Grabresten zu verfolgen (Anm. 146, 147), die jedoch keinen archäologisch klaren Anhaltspunkt für etwaige magyarische Anwesenheit im östlichen Zwischenstromland bereits im 10. Jh. (von 927 bis 986) bieten (Anm. 149). Eindeutig altungarischer Kultureinfluss von nomadischen Waffenbeigaben (Bogen, Pfeile, Köcher, Anm. 151) in einfachen Reihengräbern ist innerhalb von sämtlichen Gräberfeldern der östlichen Gruppe nur im grossen Reihengräberfeld Vukovar—Lijevo bara an der Donau in Nordwestsyrmien festzustellen. Es handelt sich eigentlich um einen umfangreichen slawischen Siedlungsfriedhof des 10. Jh's. bis frühen 12. Jh's., unmittelbar neben der befestigten Burgwallsiedlung Vukovo (im späteren Mittelalter *Castrum Valcow*, als Komitatssitz erhielt sie die magyarisierte Ortsnamenänderung Vukovár, Anm. 150). Syrmien kam erst 1071 unter Arpadenherrschaft u. seither ist ungarische Anwesenheit in Vukovo wahrscheinlich Obwohl man eben in diesem gross angelegten Reihengräberfeld Arpadenmünzen erwarten würde, ist nur eine Obolus-Münze festgestellt worden, u. z. 1 abgenützter byzantinischer Solidus Kaiser Konstantin VII Porphyrogenetos u. seines Sohnes Roman II (945—959, Anm. 152).

Der Umlauf von Arpadenmünzen des 11. u. frühen 12. Jh's. in Syrmien u. dem östlichen Slawonien müsste an u. für sich keine magyarische Anwesenheit not-

wendig voraussetzen, denn Fundstreuung von Arpadenmünzen gab es im 11. Jh. recht weit ausserhalb des damaligen ungarischen Territoriums (Anm. 153). Immerhin ist es kein Zufall, dass eine Anzahl von Arpadenmünzen als Oboli nur in den Gräberfeldern der östlichen Gruppe (Nr. 39, 1, 7 u. 8 auf Taf. VIII u. Anm. 154) vorhanden ist, dagegen ist keine einzige Arpadenmünze in der westlichen Gruppe festzustellen, weder in den kleinen Gräberfeldern, noch in den grossen sonst an Beigaben reichen Reihengräberfeldern (z. B. Nr. 20 u. 30 auf Taf. VIII). Dieser auffallende Unterschied ist wohl als Reflex intensiveren Kontaktes des östlichen Zwischenstromlandes der Drau, Donau u. Save mit dem früharpadenzeitlichen Ungarn vermutlich schon vor 1071 zu deuten. Stellenweise kann man historisch erklärbare ethnisch magyarische Anwesenheit u. altungarischen Kultur einfluss in Reihengräberfeldern der östlichen Gruppe archäologisch beweisen. Es gibt dagegen in keinem Gräberfeld der westlichen Gruppe des Zwischenstromlandes der Drau u. Save analoge Erscheinungen, wozu gleichfalls historische Ursachen mühelos angeführt werden könnten.

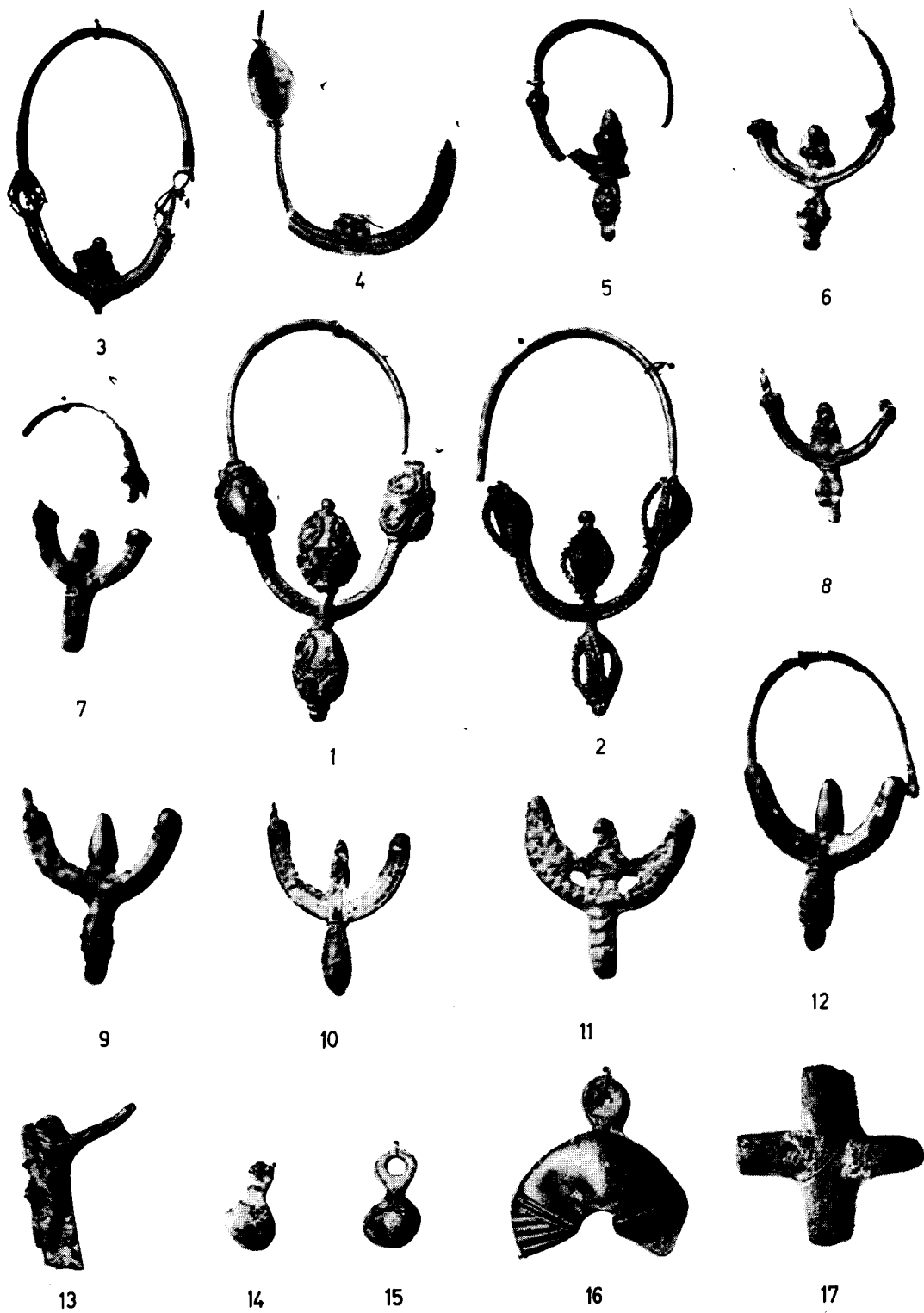
In der gesamten jugoslawischen u. ausländischen Literatur blieb eine bedeutsame Tatsache unbeachtet, die sich auf das relativ zahlmässige Vorhandensein von typisch slawischen traubenförmigen Ohringen der Bijelo Brdo Kultur beziehen. Es ist deswegen angebracht die östliche Gruppe mit der westlichen Gruppe diesbezüglich zu vergleichen, um den Unterschied darzulegen. In allen Gräberfeldern der östlichen Gruppe sind zwar Schläfenringe mit »S«-Endung sehr zahlreich vertreten, jedoch gegossene traubenförmige Ohringe sind innerhalb der östlichen Gruppe, im Verhältnis zu der grossen Gräberzahl, entweder sehr selten anzutreffen (Bijelo Brdo—ul. Venecija u. Vukovar—Lijeva bara enthalten insgesamt etwa nur 1 Dutzend Exemplare), oder sie sind überhaupt nicht vorhanden (das betrifft die etwas jüngeren Gräberfelder: Svinjarevci, Vinkovci—Meraja u. Borinci—Crkvište). Ähnliche Beobachtungen kann man in den Reihengräberfeldern Transdanubiens anstellen (z. B. Ellend I u. II, Kérpuszta, Halimba—Cseres usw.). Dagegen ist die Sachlage in der westlichen Gruppe des Zwischenstromlandes der Drau u. Save ganz verschieden: Das Reihengräberfeld von Prijedor—Gomjenica enthält insgesamt 104 Exemplare gegossener traubenförmiger Ohringe der Bijelo Brdo Kultur (dazu noch viele Exemplare der Karantanisch-Köttlacher Kultur u. der Dalmatinisch-kroatischen Kultur). Im Reihengräberfeld Ptuj—grad zählt man insgesamt etwa 70 Exemplare gegossener traubenförmiger Ohringe der Bijelo Brdo Kultur (dazu noch eine Anzahl qualitativ erstklassiger Exemplare Köttlacher Zugehörigkeit u. einige importierten Prachtohringe grossmährischer Herkunft, Anm. 160 a). Die übrigen Gräberfelder der westlichen Gruppe (Kloštar Podravski—Pijeski, Veliki Bukovec, Sisak usw.) enthalten ebenfalls relativ recht zahlreiche traubenförmige Ohringe im Verhältnis zu den übrigen Funden der Bijelo Brdo Kultur u. sporadische Köttlacher Elemente, die aus dem Bereich der Südostalpen stammen. Eine detailliertere komparative Analyse würde weitere Einzelheiten hervorbringen, aber die hier vorgelegten z. T. nur angedeuteten regional u. historisch bedingten Unterschiede zwischen der östlichen Gruppe u. der westlichen Gruppe dürften genügen.

Das Reihengräberfeld Prijedor—Gomjenica, im jetzigen Nordwestbosnien, befand sich im 11. Jh. eigentlich im Bereich des frühfeudalen kroatischen Staates (Anm. 161), wie die übrigen im heutigen Kroatien gelegenen Fundorte der westlichen Gruppe. Die Bestattungszeit in diesen Gräberfeldern dauerte höchstens bis in das späte 11. Jh., wofür eigens in Prijedor—Gomjenica entsprechende Beobachtungen vorliegen. Das pannonische Kroatien kam erst 20 Jahr nach Syrmien, also 1091, zur Regierungszeit Ladislaus I (1074—1095) unter ungarische Oberhoheit (Anm. 163). Danach wäre erst magyarische ethnische Anwesenheit in den pannonisch-slawischen Gräberfeldern der westlichen Gruppe sporadisch möglich gewesen, wozu jedoch keinerlei archäologische Angaben vorhanden sind. Ähnliche Folgerungen gelten für die auf südsteiermärkischem Boden im heutigen Slowenien gelegenen Fundorte der westlichen Gruppe, besonders für das Reihengräberfeld Ptuj—grad am linken Draaufer, das bestimmt nicht mehr im frühen 12. Jh. in Funktion war. Obwohl magyarische Heerscharen gelegentlich im Laufe des 10. Jh's. krieglerische Plünderungszüge auch in die Landschaft an der oberen Drau, bzw. in die Südostalpen unternahmen, gehörte Ptuj im 11. Jh. nicht in das Machtbereich der Arpaden-Könige, sondern zum Herzogtum Gross-Karantainen (Anm. 162). Das pannonisch-slawische Reihengräberfeld Ptuj—grad darf man also nicht *breve manu* zu den ungarischen Gräberfeldern hinzufügen, wie man das wohl als Reflex-Erscheinung »grossungarischer Faszination« zu tun für angemessen hielt (Anm. 165). Abgesehen von den historischen Gegebenheiten, ist es bestimmt kein Spiel des Zufalls, dass nur aus dem Reihengräberfeld von Ptuj—grad zahlenmässig mehr gegossene traubenförmige Ohringe vorliegen, als die fundstatistisch nachprüfbare Gesamtzahl solcher Ohringe aus allen bisher veröffentlichten Gräberfeldern des 10.—11. Jh's. in Transdanubien de facto ausmachen würde.

ABBILDUNGSNACHWEIS:

- Taf. I, 1—17, Sisak, M. 1:1.
 Taf. II, 1—13, Sisak, M. 1:1.
 Taf. III, 1—8, Sisak, M. 1:1.
 Taf. III, 9, Sotin, M. 1:1.
 Taf. III, 10, Novi Banovci, M. 1:1.
 Taf. III, 11, Sremska Mitrovica, M. 1:1.
 Taf. III, 12, Knin—Umgebung, M. 1:1.
 Taf. III, 13, Biskupija, M. 1:1.
 Taf. IV, 1, 11—13, Kloštar Podravski—Pijeski, M. 1:1.
 Taf. IV, 2, Vukovar—Lijeva bara, Grab 378, M. 1:1.
 Taf. IV, 3, Vukovar—Lijeva bara, Grab 388, M. 1:1.
 Taf. IV, 4, 10, Velika Horvatska, M. 1:1.
 Taf. IV, 5, Sremska Mitrovica, M. 1:1.
 Taf. IV, 6, Nord-Serbien, M. 1:1.
 Taf. IV, 7, 8, Novi Banovci, M. 1:1.
 Taf. IV, 9, Bijelo Brdo—Venecija-Gasse, Grab 174, M. 1:1.
 Taf. IV, 14, 1, Vukovar—Lijeva bara, Grab 62, M. 1:1.
 Taf. IV, 16, Dobova—Veliki Obrež, M. 1:1.
 Taf. V, 1, Batajnica—Velika Humka, Grab 11, M. 1:1.
 Taf. V, 2, Vukovar—Lijeva bara, M. 1:1.
 Taf. V, 3, Surduk, M. 1:1.
 Taf. V, 4, Sremska Mitrovica, M. 1:1.

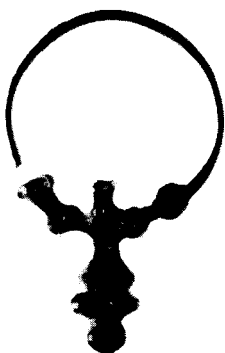
- Taf. V, 5, Ptuj—grad, Grab 193, M. 1 : 1.
Taf. V, 6, Ptuj—grad, Grab 230, M. 1 : 1.
Taf. V, 7, Hajdina, Grab 6, M. 1 : 1.
Taf. V, 8, Prijedor—Gomjenica, Grab 44, M. 1 : 1.
Taf. V, 9, 10, Kloštar Podravski—Pijeski, M. 1 : 1.
Taf. V, 11, 12, Veliki Bukovec, M. 1 : 1.
Taf. V, 13, 14, Vukovar—Lijeva bara, Grab 426, M. 1 : 1.
Taf. V, 15, Mrsunjski lug, M. 1 : 1.
Taf. V, 16, Bijelo Brdo—Venecija-Gasse, Grab 225, M. 1 : 1.
Taf. VI, 1—10, Tokaj, M. 1 : 1.
Taf. VI, 11, Nyiregyháza, M. 1 : 1.
Taf. VI, 12, Szentcs Szent László I, Grab 67, M. 1 : 1.
Taf. VI, 13, Novi Kneževac, M. 1 : 1.
Taf. VI, 14, Hódmezővásárhely-Kopańcs, Grab 32, M. 1 : 1.
Taf. VII, 1, 2, Kopijevka, M. 1 : 1.
Taf. VII, 3, 4, Jurkovci, M. 1 : 1.
Taf. VII, 5, 6, Denis, M. 1 : 1.
Taf. VII, 7, 8, Jekimauci, M. 1 : 1.
Taf. VII, 9, Peresopnica, M. 1 : 1.
Taf. VII, 10, 11, Zawada Lanckorońska, M. 1 : 1.
Taf. VII, 12, Prša, M. 1 : 1.
Taf. VIII, Verbreitungskarte der Fundorte der Bijelo Brdo Kultur u. altungarischer Gräber im Zwischenstromland der Drau, Donau u. Save; vgl. das Verzeichnis der Fundorte mit Beigleitangaben hier S. 79—81.
Text-Abb. a, Cetingrad, M. 1 : 1

1—17, Sisak (mj. 1 : 1)

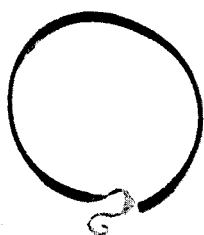
1

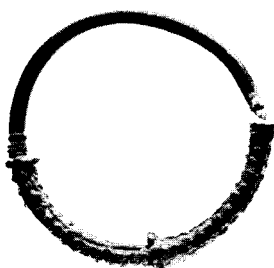
2

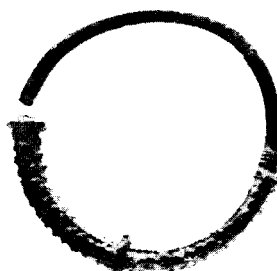
3

4

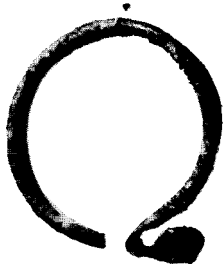
5

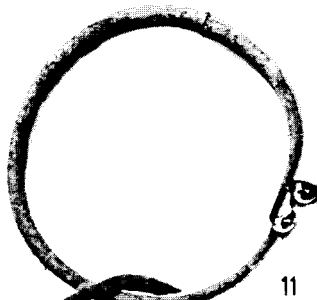
6

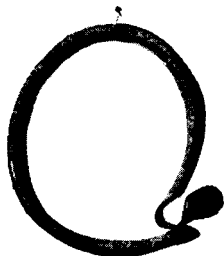
7

8

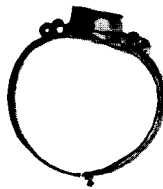
11

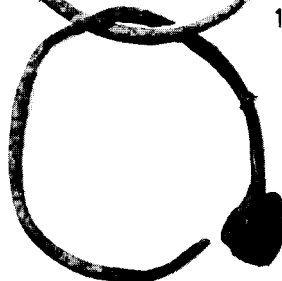
9

10

13

12

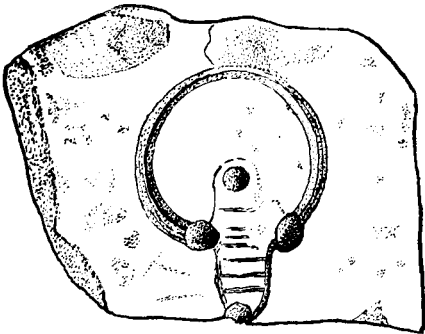
1—13, Sisak (mj. 1 : 1)

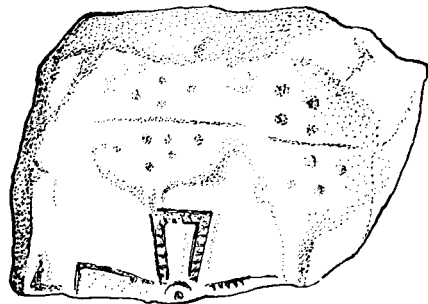
1

2

3

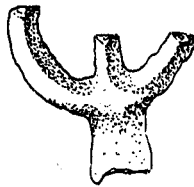
4

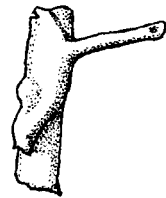
5

6

7

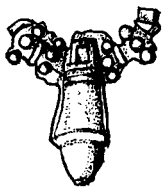
8

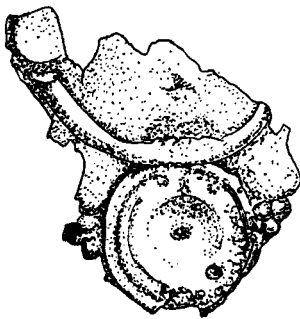
9

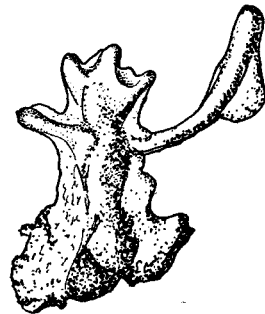
10

11

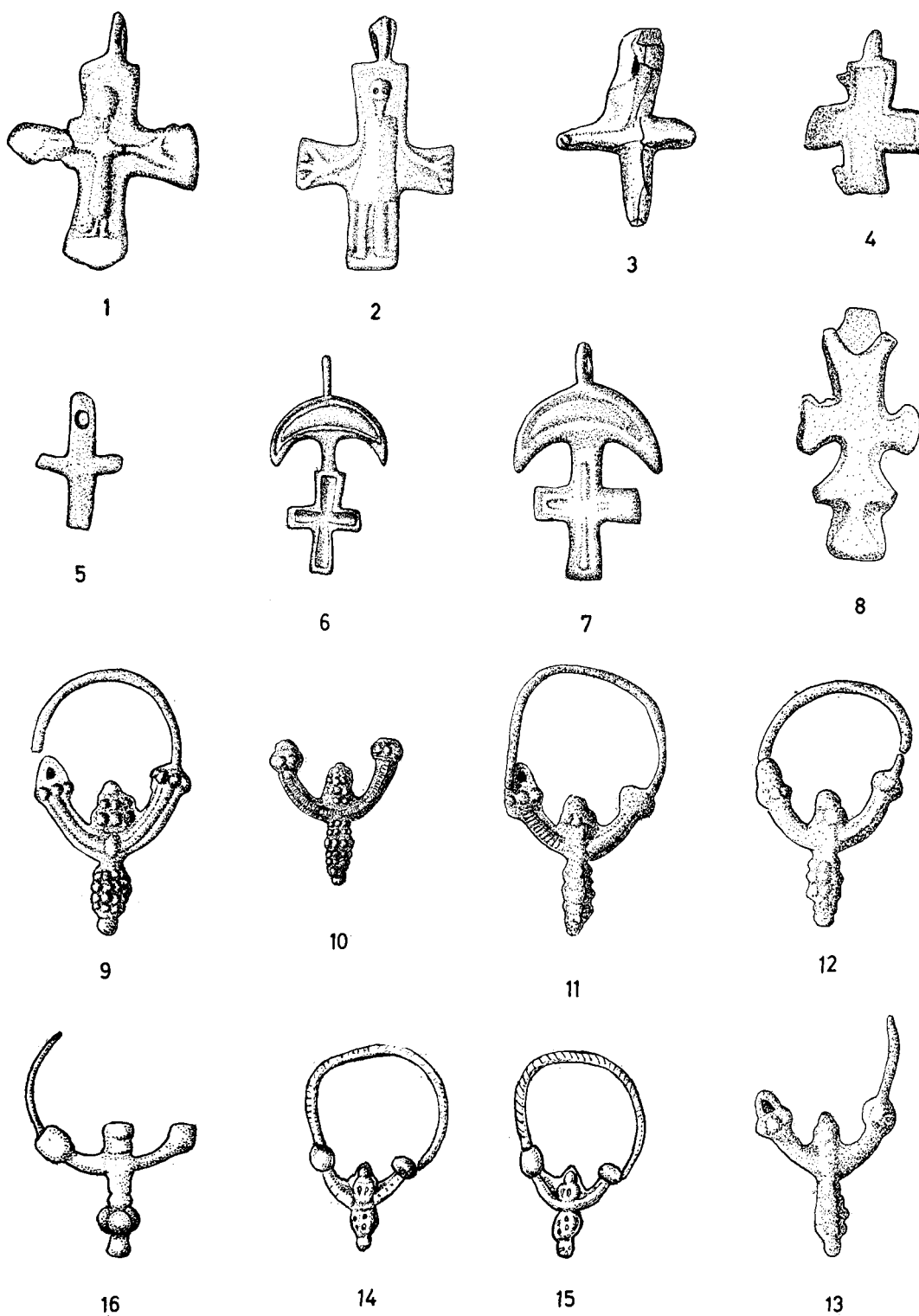

12

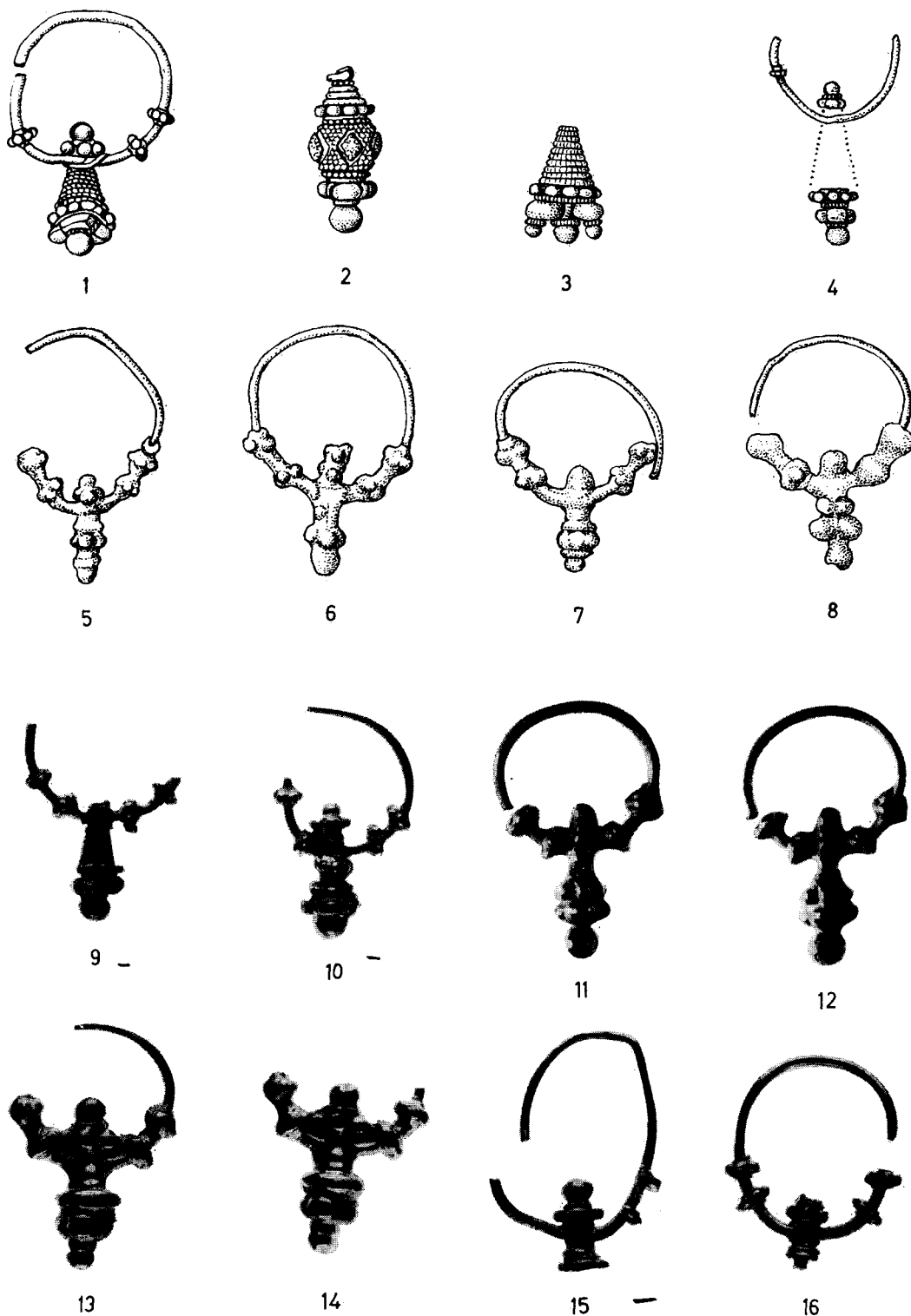

13

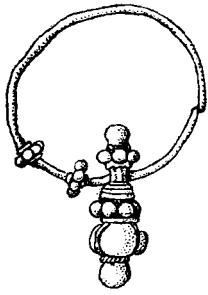
1—8, Sisak; 9, Sotin; 10, Novi Banovci; 11, Sremska Mitrovica; 12, Knin—okolina; 13, Biskupija (mj. 1 : 1)

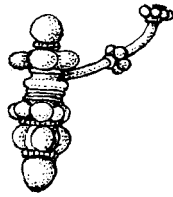
1, 11—13, Kloštar Podravski—Pijeski; 2, Vukovar—Lijeva bara, grob 378; 3, Vukovar—Lijeva bara, grob 388; 4, 10, Velika Horvatska; 5, Sremska Mitrovica; 6, sjeverna Srbija; 7, 8, Novi Banovci; 9, Bijelo Brdo—ul. Venecija, grob 174; 14, 15, Vukovar—Lijeva bara, grob 62; 16, Dobova—Veliki Obrež (mj. 1 : 1)

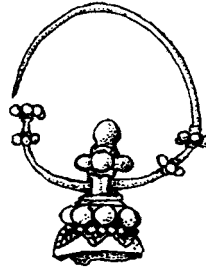
1, Batajnica—Velika Humka, grob 11; 2, Vukovar—Lijeva bara; 3, Surduk; 4, Sremska Mitrovica; 5, Ptuj—grad, grob 193; 6, Ptuj—grad, grob 230; 7, Hajdina, grob 6; 8, Prijedor—Gomjenica, grob 44; 9, 10, Kloštar Podravski—Pijeski; 11, 12, Veliki Bukovec; 13, 14, Vukovar—Lijeva bara, grob 426; 15, Mrsunjski lug; 16, Bijelo Brdo—ul. Venecija, grob 225 (mj. 1 : 1)

1

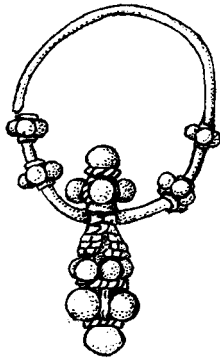
2

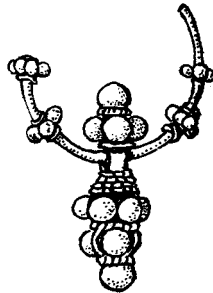
3

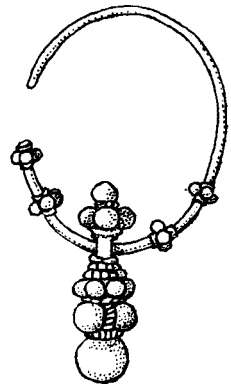
4

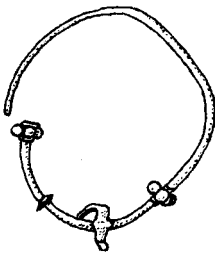
5

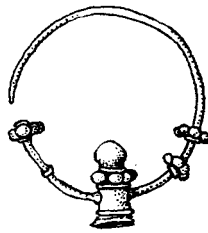
6

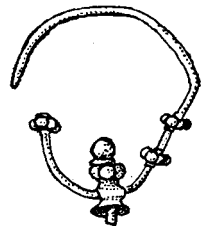
7

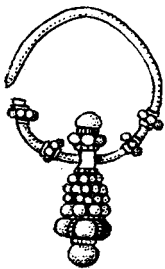
8

9

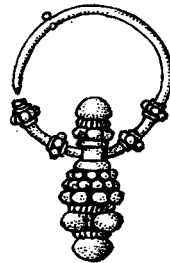
10

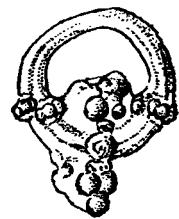
11

12

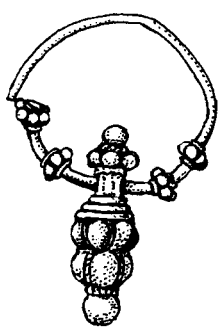

13

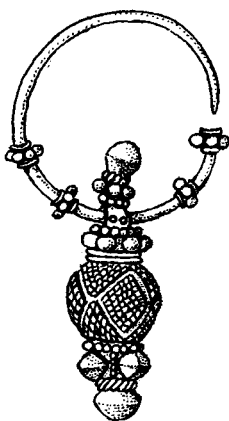

14

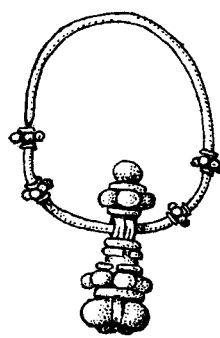
1—10, Tokaj; 11, Nyiregyháza; 12, Szentés Szent László I, grob 67; 13, Novi Kneževac; 14, Hódmezővásárhely—Kopáncs, grob 32 (mj. 1 : 1)

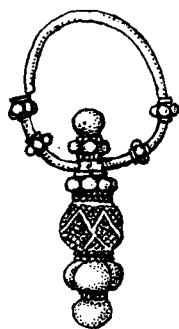
1

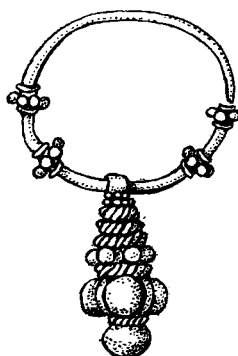
3

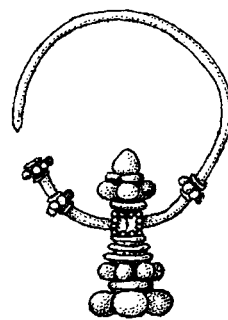
5

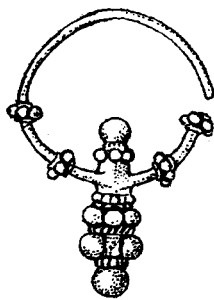
2

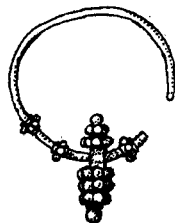
4

6

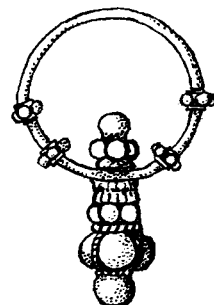
7

10

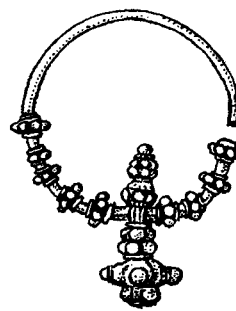
9

8

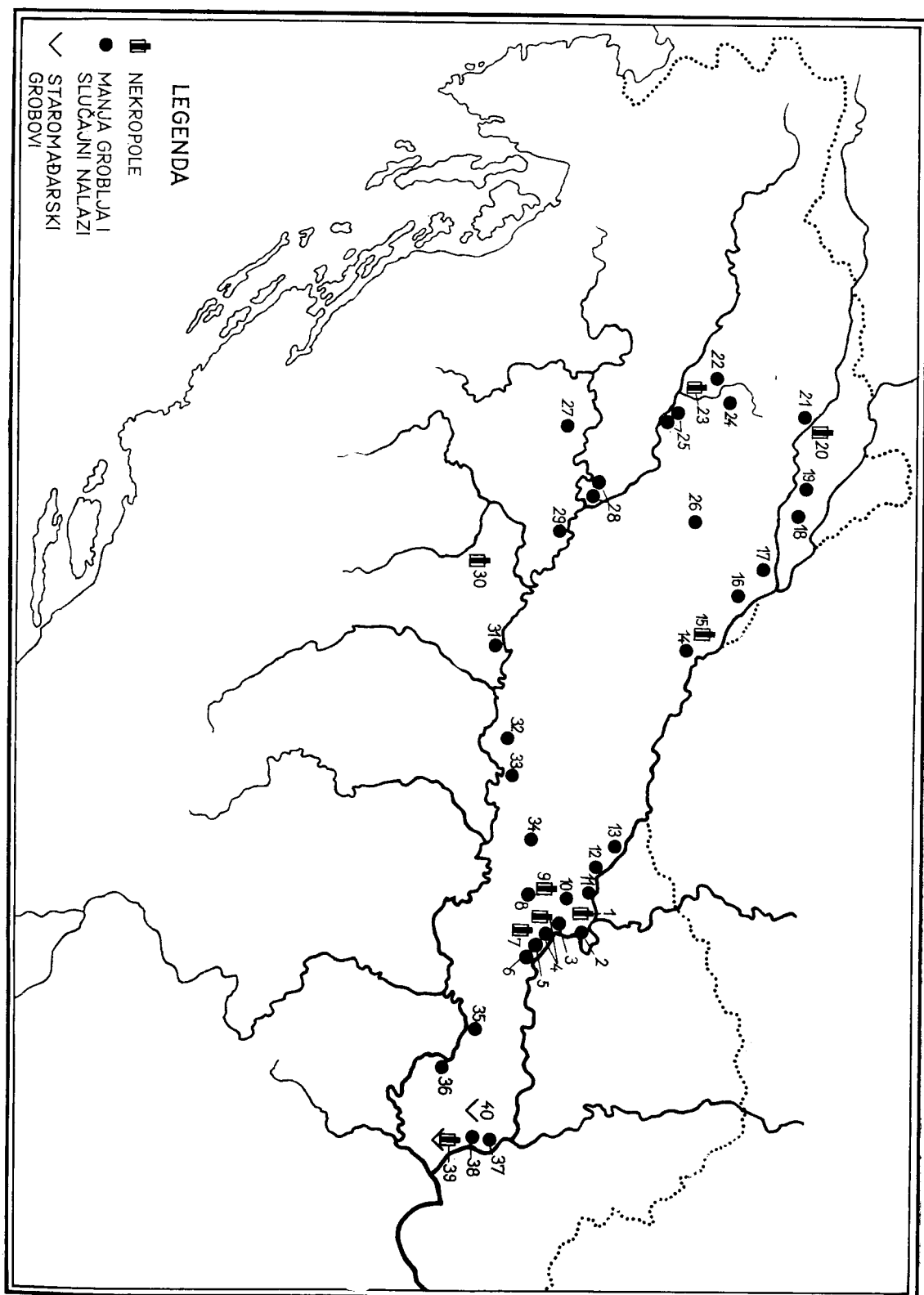

11

12

1, 2, Kopijevka; 3, 4, Jurkovci; 5, 6, Denis; 7, 8, Jekimauci; 9, Peresopnica; 10, 11, Zawada Lanckorońska; 12, Prša (mj. 1 : 1)

Karta rasprostranjenosti nalazišta bjelobrdske kulture u međurječju Drave, Dunava i Save.